

Ontmaskerd

Het Nederlandse parlement bezit nauwelijks enige economische macht. Het doet zelfs geen pogingen de machts-touwjes in handen te krijgen. Deze twee stellingen duiken herhaaldelijk op, zowel in de theorie als in de praktijk. Hoe vaak is er niet op gewezen dat in feite niet de parlementariërs het beleid bepalen, maar allerlei pressiegroepen die nauwe banden hebben met kamerleden. Echter ook zonder banden met pressiegroepen zou de economische macht van het parlement nog gering zijn. De afgelopen maanden is dat zeer duidelijk gebleken. In *NRC Handelsblad* van 15 november 1975 werd dit gebrek van het parlementaire stelsel duidelijk uiteengezet door Drs. J. Th. J. van den Berg. Deze betoogde dat de kamerleden nauwelijks in staat zijn meer dan marginale wijzigingen in de begroting aan te brengen. Het bedrijfsleven slaagt z.i. daarin veel beter, want in de onderhandelingen over de loon- en prijspolitiek blijven het rijksuitgavenbeleid en de belastingpolitiek niet buiten schot. Wat is hiervan de oorzaak?

Elk jaar zien we voordat de rijksbegroting wordt ingediend dat vooral werkgevers- en werknemersorganisaties, maar ook andere belangengroepen, de regering met allerlei ideeën, wensen en eisen bestoken. Vooral nu de economische groei behoorlijk inzakt zien we dat deze organisaties goed gefundeerde eisenpakketten publiceren. Die pakketten zijn door deskundigen samengesteld, waardoor hun kwaliteit vaak beter is dan de programma's van politieke partijen. Tegelijk met de opstelling van de begroting is het bedrijfsleven druk bezig met het verdelen van de nationale middelen. De regering doet er goed aan hiermee rekening te houden om sociaal-economische spanningen te voorkomen. Doet ze dat niet dan loopt ze het risico dat het bedrijfsleven onvoldoende meewerkt aan de realisering van het beoogde sociaal-economische beleid. Regering en parlement beseffen dat heel goed. Zelfs zo goed, dat ik mij afvraag of kamerleden nog enige functie bij dit beleid hebben. Als ik bijv. de PvdA en de VVD in de kamer hoor, dan hoor ik meer werknemers- resp. werkgeversgeluiden dan socialistische resp. liberale geluiden.

Door de geringere economische groei gaat er thans echter iets mis. Collectieve en particuliere wensen moeten meer dan tot nu toe tegen elkaar worden afgewogen. In de werkgevers- en werknemerseisen wordt dat nauwelijks gedaan. Je zou verwachten dat het parlement zijn verloren positie zou herwinnen, maar het tegendeel blijkt. De afweging vindt plaats binnen de ministerraad; kamerleden laten het veelal bij de leuze — ik generaliseer nu ontzettend — dat de collectieve sector moet inkrimpen of uitbreiden. Zo heeft de regering zich ten doel gesteld een zodanig beleid te voeren

dat het nationale inkomen dit jaar reëel met 3,75% zal groeien, hetgeen tot gevolg heeft dat de collectieve lasten slechts met 1% zullen stijgen. Die 1% is te weinig om het huidige beleid ongewijzigd voort te zetten. De overheid moet dus snoeien. Trouwens niet alleen de overheid. Ook vele inkomenstrekkingen zullen hun wensen moeten vergeten en genoeg moeten nemen met een z.g. nullijn of misschien wel met minder indien de 3,75% economische groei niet wordt gehaald.

De problemen zijn slechts op te lossen via nauw overleg tussen overheid en bedrijfsleven. Het parlement zit er al buiten omdat de regering dit overleg voert. Het parlement blijft daarbuiten omdat het nauwelijks originele gedachten vertolkt. Kamerleden vinden dat uiteraard niet prettig en staan dan ook niet te juichen als er een sociaal contract komt. Bij zo'n contract worden de nationale middelen immers bij voorbaat verdeeld, zodat het parlement het sociaal-economische spel niet kan meespelen.

Door de wijze waarop de regering thans haar budgettaire problematiek aan de bevolking presenteert, wordt plotse-ling de onmacht van parlement en bedrijfsleven getoond. Ik doel hiermee op het geruchtmakende interview van de VPRO-radio met minister-president Den Uyl. Ik weet niet precies met welk oogmerk Den Uyl dit interview toestond, maar ik kan me voorstellen dat hij dit deed — al had hij dan misschien een ander medium moeten kiezen — om zijn problemen rechtstreeks aan de bevolking voor te leggen omdat het parlement machteloos is en het bedrijfsleven doorgaat met polariseren. Den Uyl mikte gewoon op het gezonde verstand van de burger en is m.i. daarin geslaagd, getuige bijv. de discussie voor de VPRO-radio tussen drie modale werknemers n.a.v. het interview.

Politici en vakbondsleiders vielen echter door de mand. Politici eisen het alleenvertoningsrecht van de regerings-ideeën, hoe vaag die ook zijn en kunnen niet hebben dat de basis meedenkt over de economische problemen en daardoor misschien gemakkelijk noodzakelijk impopulaire maatregelen accepteert. De vakbondsleiders werden ontmaskerd als enorme materialisten die de dienst voor hun leden willen uitmaken en niet kunnen hebben dat de regering over hun hoofden heen met de „gewone man” de problemen bespreekt. Politici en vakbondsleiders hebben een slechte beurt gemaakt, te meer daar Den Uyl niets heeft gezegd dat zij nog niet wisten. En zo sukkelde Nederland verder met zijn economische problemen totdat niemand nog een oplossing ziet die uitvoerbaar is.

L. Hoffman

Inhoud

<i>Drs. L. Hoffman:</i>	
Ontmaskerd	53
Column	
Onderzoek werkloosheid, door Prof. Dr. W. Albeda	55
<i>Dr. J. H. C. Lisman:</i>	
Enkele statistische aspecten van het giroverkeer	56
<i>Prof. Dr. A. van der Zwan:</i>	
Over de vergroting van de omweg in de productie en de bekorting van de omlooptijd van het in bedrijven geïnvesteerde vermogen (I)	60
<i>Dr. W. T. Kroese:</i>	
Oude tendensen en nieuwe ontwikkelingen in de internationale textielindustrie 1945-1975 (III)	65
Toets op taak	
Verdelingsmaatstaven van het gemeentefonds, door Dr. J. D. Hilferink	68
Fisconomie	
Het belastingregiem van de gehuwde vrouw, door Prof. Dr. J. H. Christiaanse	71
Mededelingen	71/75
Energiekroniek	
Energie: opties op lange termijn, door S. H. Ellens	72
Boekennieuws	
Economie in overleg. Opstellen aangeboden aan Prof. Dr. C. Goedhart, door Prof. Dr. N. H. Douben	73

Een mondige burger – en dat zijn we sinds kort allen – laat zich niet overhalen de onderstaande bon in te vullen. Hij doet dat geheel op eigen initiatief.

Hierbij geef ik mij op voor een abonnement op *Economisch Statistische Berichten*.

NAAM:

STRAAT:

PLAATS:

Evt.: no. collegekaart (studentenabonnement):

Ingangsdatum:

Ongefrankeerd opzenden aan: ESB,
Antwoordnummer 2524
ROTTERDAM

Handtekening:

Redactie

*Commissie van redactie: H. C. Bos,
R. Iwema, L. H. Klaassen, H. W. Lambers,
P. J. Montagne, J. H. P. Paelinck,
A. de Wit.
Redacteur-secretaris: L. Hoffman.
Redactie-medewerkster: Mej. J. Koenen.*

Adres: Burgemeester Oudlaan 50,
Rotterdam-3016; kopij voor de redactie:
postbus 4224.
Tel. (010) 14 55 11, toestel 3701.
Bij adreswijziging s.v.p. steeds adresbandje
meesturen.

Kopij voor de redactie: in tweevoud,
getypt, dubbele regelafstand, brede marge.

Abonnementsprijs: f. 119,60 per kalenderjaar
(incl. 4% BTW); studenten f. 78,-
(incl. 4% BTW), franco per post voor
Nederland, België, Luxemburg, overzeese
rijksdelen (zeepost).

Betaling: Abonnementen en contributies
(na ontvangst van stortings/giro-
acceptkaart) op girorekening no. 122945
t.n.v. Economisch Statistische Berichten
te Rotterdam.

Losse nummers: Prijs van dit nummer f. 3,-
(incl. 4% BTW en portokosten).
Bestellingen van losse nummers
uitsluitend door overmaking van de hierboven
vermelde prijs op girorekening no. 8408
t.n.v. Stichting het Nederlands Economisch
Instituut te Rotterdam met vermelding
van datum en nummer van het gewenste
exemplaar.
Abonnementen kunnen ingaan op elke
gewenste datum, maar slechts worden
beëindigd per ultimo van een kalenderjaar.

Advertenties: B.V. Koninklijke Drukkerijen
Roelants - Schiedam
Lange Haven 141, Schiedam.
tel. (010) 260 260, toestel 908.

Stichting
Het Nederlands Economisch Instituut

Adres: Burgemeester Oudlaan 50,
Rotterdam-3016; tel. (010) 14 55 11.

Onderzoekafdelingen:

Arbeidsmarktonderzoek
Balanced International Growth
Bedrijfs-Economisch Onderzoek
Economisch-Technisch Onderzoek
Vestigingspatronen
Macro-Economisch Onderzoek
Projectstudies Ontwikkelingslanden
Regionaal Onderzoek
Statistisch-Mathematisch Onderzoek
Transport-Economisch Onderzoek

Onderzoek werkloosheid

Als voorzitter van de Regionale Raad voor de Arbeidsmarkt Zuid-Holland heb ik één dezer dagen de Commissie van Overleg Arbeidsmarkt te Leiden geïnstalleerd. De Regionale Raad constateerde twee jaar geleden in de Leidse binnenstad een ontwikkeling, zoals die in grote steden over de gehele wereld plaatsvindt. Wij hebben in de jaren na de tweede wereldoorlog lange tijd eenzijdig naar het Noorden en het Zuiden gekeken als regio's met een hoge werkloosheidsgraad. Deze regio's hadden een permanent tekort aan werkgelegenheid. Met name de uitstoting van arbeidskrachten uit de landbouw was hiervoor verantwoordelijk. Bijgevolg was er een migratie van die provincies uit naar het Westen. Nog steeds constateren wij hoe, in de jongere leeftijdsgroepen (15-30 jaar) alle provincies in Nederland een migratie-overschot hebben naar het Westen, de Randstad.

Het probleem van de werkgelegenheid lag, dachten wij, in overig Nederland. Op het platteland, niet in de steden. Aan het einde van de jaren zestig gaan wij zien, dat juist in de grote steden van het Westen zich een werkloosheidsprobleem gaat ontwikkelen. Leiden heeft een hoger percentage werklozen, dan andere steden in de Randstad. Maar wie, vooral ook naar de verschillende wijken gerekend, de binnensteden van onze grote centra in de Randstad beziet, ontdekt ook daar hetzelfde verschijnsel: de grote steden hebben kernen van blijvend hoge werkloosheid.

De werkloosheid in het Noorden en Zuiden is vooral een gevolg van een te kort schietende vraag naar arbeid. Er waren en zijn nu eenmaal meer mensen in de actieve leeftijdsgroepen, dan banen. Maar wie het centrum van Leiden beziet, wordt getroffen door een andere situatie. Uit de notulen van de Stuurgroep kan men de volgende karakteristiek lezen: Een kwart van de werklozen was in 1973 minder geschikt. Ter verklaring:

„Op de arbeidsbureaus worden de ingeschreven beoordeeld naar de mate van geschiktheid voor de uitoefening van het beroep van inschrijving. Deze beoordeling geschiedt op grond van persoonsgebonden factoren, zoals verstandelijk vermogen, genoten onderwijs, vakbekwaamheid, arbeidsverleden, sociaal gedragspatroon, leeftijd, persoonlijk voorkomen, instelling t.o.v. arbeid en scholing, werken tussen of met anderen, geografische mobiliteit, gezinsomstandigheden, medische indicatie” (Van Wezel).

Van Wezel 1) vond in een onderzoeksgroep, dat van de minder geschikten 42% lichamelijk gehandicapt was, 16% psychisch gehandicapt, 3,8% lichamelijk en psychisch, voor bijna 10% was de

reden van minder geschiktheid de oudere leeftijd, terwijl voor de overige de geringe vakbekwaamheid, het voorkomen enz. als de belangrijkste redenen worden gegeven.

Van één der districten, met een hoog percentage werklozen, wordt gezegd: Het is een saneringsdistrict met zwakke bevolkingsgroepen. Het woord „residubevolking” valt, het is een opvanggebied voor probleemgezinnen, de wijk wordt door de buitenwacht negatief beoordeeld. Het openbaar vervoer naar andere stadsdelen is problematisch.

Vijfentwintig à dertig procent van de kinderen op scholen in de binnenstad is afkomstig uit gezinnen met werkloosheid. Men constateert een geringe bereidheid tot scholing. Het Centrum voor Vakopleiding Volwassenen heeft een capaciteit van 100 cursisten. Niet de helft wordt gebruikt in 1974, en dan nog vooral voor de bouwvakgroepen, terwijl de grootste mogelijkheden in de metaal liggen. Minder geschikten blijken vaak als ongeschoolden in de bouw te gaan werken. Dit zijn dan ook weer de mensen, die bij verlies van hun werk daar, moeilijk elders te plaatsen zijn. Veel werklozen presenteren zich niet zo enthousiast bij werkgever. Soms poogt men hier iets moois en positiefs achter te zoeken. Een andere arbeidsethiek is een mooie term. Waarschijnlijk zijn „opgegeven hoop en verloren moed” betere termen. Er ontstaat een wisselwerking. De werkgevers doen nauwelijks hun best juist deze mensen aan te trekken. Wat valt van hen te verwachten? Het is wel zo gemakkelijk buitenlanders te werven.

Het beeld is wel duidelijk. Een stadsdeel met relatief veel werklozen. Kinderen, die in een milieu zonder arbeid opgroeien. Scholen, die daar de weerslag van ondervinden. Is het een wonder, dat de Regionale Raad hier ruimte zag voor „multidisciplinaire” aanpak? De Stuurgroep stelt zich tot taak „in Leiden activiteiten te bevorderen, die strekken tot vermindering van werkloosheid, welke met name onder slecht geschoolde

en oudere personen, die op grond van criteria van het Ministerie van Sociale Zaken tot de categorie minder geschikten behoren, een structureel karakter draagt”. De Stuurgroep heeft dit werk met veel enthousiasme aangevat. Het is bekend hoe moeilijk het is. Boeiend en tekenend is het verslag in nuchtere cijfers: 100 kaarten van langdurig werklozen worden bekeken; aan 55 van de betrokkenen wordt een oproep voor een test toegezonden; 34 verschijnen, 24 willen meedoen aan een test. Twaalf doen uiteindelijk mee en wanneer men de test na één ochtend voortzet, zijn er nog drie over.

Naast het werk der beide werkgroepen die zich met onderzoek bezighouden, is er de werkgroep 3, Maatregelen. De Stuurgroep beperkte zich niet tot studie. Daarnaast werden enkele maatregelen genomen.

- Er ontstond een vorm van samenwerking tussen het Gewestelijk Arbeidsbureau, Gemeentelijke Sociale Dienst en Sociale Werkvoorziening. Een team, samengesteld door deze diensten, voerde regelmatig gesprekken met langdurig werklozen.
- Een project Aanvullende werkgelegenheid werd intensief begeleid.
- Scholen kregen extra steun vanuit het gezichtspunt van het project. Er kwam een onderzoek naar effectiviteit van scholingsmaatregelen.
- Een aanzet werd gemaakt tot een administratief centrum; overleg met het bedrijfsleven kwam op gang.
- Daarnaast kunnen de nieuwe procedures van de GAB genoemd worden (bijv. een databank, waarin gegadigden zelf kunnen zoeken).

Er is in de laatste vergadering van de Stuurgroep wat gefilosofeerd over de evaluatie van het werk van de Stuurgroep. Is er niet te veel op korte termijn, te veel aan de marge gewerkt? Weten wij wel voldoende om voort te gaan? Natuurlijk heeft niemand gemeend dat in Leiden het wondermiddel gevonden zou kunnen worden om door jarenlange teleurstellingen de verdwenen arbeidsmotivatie weer op te vijzelen. Maar er valt niet te ontkennen, dat men iets meer visie heeft gekregen op de relatie tussen wonen, opvoeden, scholing, werken, ontslagen worden, nieuw werk zoeken, afgewezen worden, moedeloosheid, verzet fatalisme en verdwijnende arbeidsmotivatie. En op de instrumenten die denkbaar zijn om hier iets aan te doen.

Van Wezel zegt in een artikel in het *Sociaal Maandblad Arbeid* van 1970, dat men vaak minder geschikten gebrek aan arbeidsbereidheid verwijt. Evenzeer, dat de te hoge uitkeringen een belangrijke rol spelen. Zijn onderzoek wijst niet

(Slot op blz. 74)

1) Herintreding van werklozen in het arbeidsproces, *Sociaal Maandblad Arbeid*, 1970, blz. 669-681.

Enkele statistische aspecten van het giroverkeer

DR. J. H. C. LISMAN

In onderstaand artikel maakt Dr. J. H. C. Lisman enkele notities over het betalingsverkeer via de Postcheque- en girodienst, zoals de invloed van de koopkrachtvermindering van het geld op de omvang van de transacties, en de ongelijkheid en de frequentieverdeling van de overschrijvingsbedragen. De auteur, adviseur bij het Centraal Planbureau, schreef dit artikel voor eigen verantwoordelijkheid.

1. Inleiding

Het geldverkeer biedt talrijke mogelijkheden tot statistisch onderzoek. In zijn totaliteit lijkt het nauwelijks te overzien, met name omdat over het chartale verkeer weinig statistische informatie voorhanden is. Met betrekking tot het girale verkeer (Postcheque- en girodienst, Girokantoor Amsterdam, banken) en de postwissels is deze er echter wél. Dit opstel bevat enkele statistische opmerkingen betreffende het betalingsverkeer via de Postcheque- en girodienst (PCGD). Het saldo van de rekeninghouders bij deze dienst belooft met bijna f. 10 mrd. ruim een kwart van onze totale geldhoeveelheid. De transacties via de PCGD — thans meer dan een half miljard per jaar — vormen dan ook een flink deel van het totale betalingsverkeer.

Voor de statisticus is de PCGD een waar dorado, en dat niet alleen wegens de grote hoeveelheid latent aanwezig statistisch materiaal, maar ook door de zeer vakkundige en overzichtelijke wijze waarop de gegevens worden verzameld, geordend, gegroepeerd, bewerkt en gepresenteerd.

Voor de statistische informatie en enkele suggesties past dank aan de PCGD, in het bijzonder aan de heren F. J. van der Burg, Chef van de Afdeling Economisch Statistische Zaken en J. L. Maas.

In par. 2 komt het gemiddelde bedrag van de transacties aan de orde, speciaal in verband met de koopkrachtvermindering van het geld. Dan volgt in par. 3 een en ander over de ongelijkheid van de bedragen, terwijl in par. 4 iets over de frequentieverdelingen wordt gezegd.

2. Gemiddelde transactiebedragen

Sinds het midden van de jaren dertig is het gemiddelde bedrag van alle transacties door de PCGD voortdurend gestegen. In figuur 1 is het verloop van dit gemiddelde B getekend, waarbij ten behoeve van gemakkelijke vergelijking geïndiceerd werd op 1937 = 100. De turbulente aanloopjaren van de PCGD en enkele oorlogsjaren bleven hier buiten beschouwing.

Het spreekt vanzelf dat deze stijging voor een deel is veroorzaakt door de koopkrachtvermindering van het geld, dat zal wel zo blijven. Bezien we dit verband wat nader. Als maat voor de geldontwaarding werd van 1949 af gebruikt de prijsindex van de particuliere consumptie P, die in dat jaar gekoppeld werd aan de index van de „Kosten van levensonderhoud” (CBS) voor de vroegere jaren. Een illustratie van het verloop van de koopkracht van de gulden over een veel langere periode vindt men elders 1). De prijsindex P is eveneens in figuur 1 opgenomen.

Voor een verklaring van B uit P werd gewerkt met procentuele mutaties:

$$b_t = \frac{B_t - B_{t-1}}{B_t} \cdot 100$$

Als resultaat werd gevonden:

$$b = 1,01 p - 2,38 \qquad R = 0,81$$

(12%) (30%) NR = 1,97

Zoals ook wel te verwachten was, vinden we voor de prijselasticiteit van de geldbedragen I. De standaardfout is, gegeven deze materie, niet onbevredigend. R is niet erg hoog (65% van de mutaties in B wordt door P verklaard). De Von Neumann-ratio is goed (zie ook tabel I, blz. 58).

De constante term — statistisch voorshands nog niet erg betrouwbaar — representeert een exponentieel afnemende trend, die verklaard kan worden uit het feit dat de groei van het aantal rekeninghouders een drukkend effect heeft op de grootte van de transacties: de nieuw bijgekomen rekeninghouders zijn financieel van minder importantie dan het reeds bestaande corps, dan wel zij gebruiken de PCGD slechts als aanvulling van hun bankrekening voor minder belangrijke zaken. Hiertegenover kan echter een tegenwicht als gevolg van de toeneming van de reële inkomens worden aangenomen.

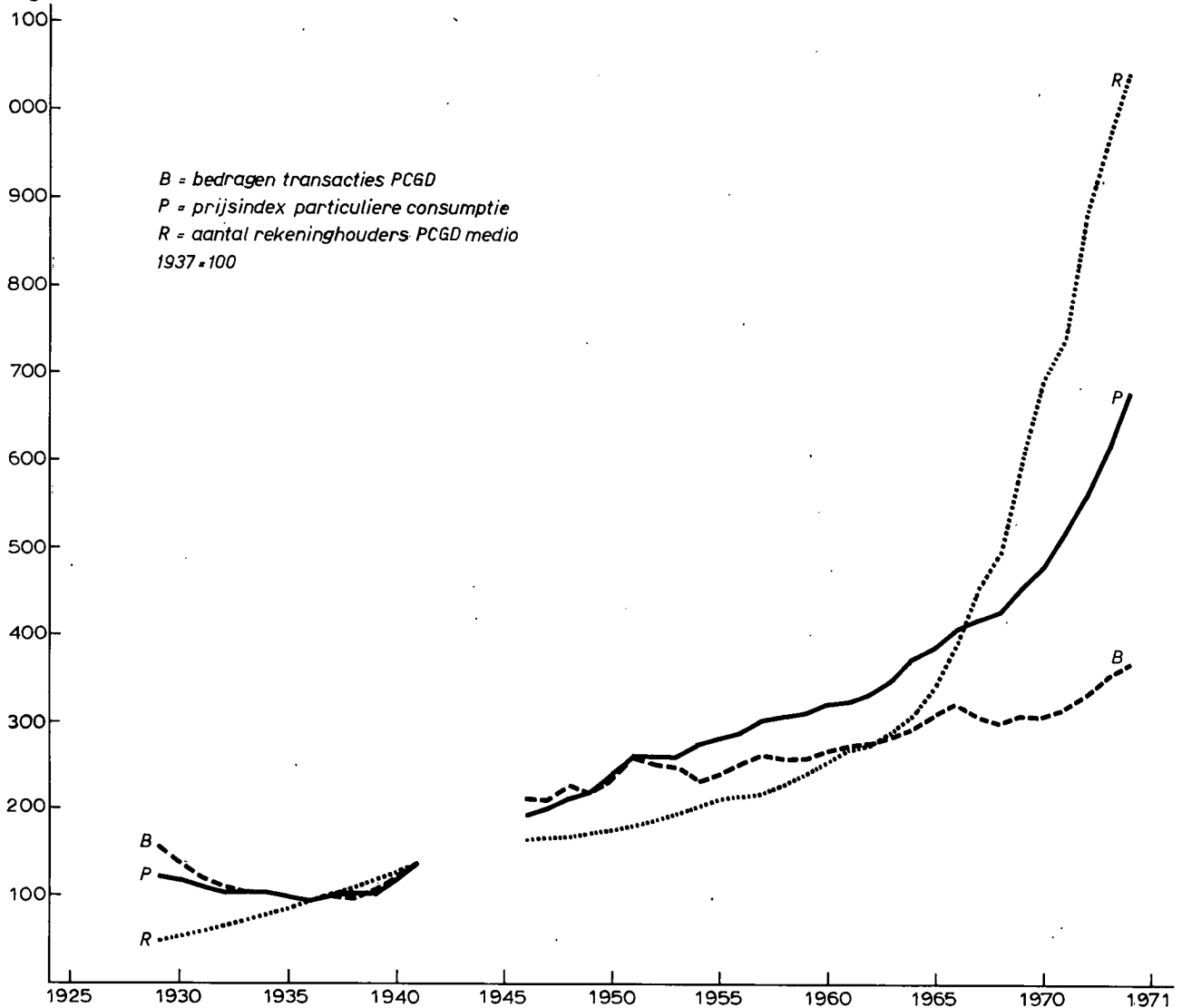
Na introductie van het aantal rekeninghouders R als tweede verklarende variabele bleek de elasticiteit van P nu zelfs 1,00 te zijn, maar technisch gesproken was de regressie nog niet helemaal bevredigend. Wel bleek duidelijk dat de variabele R een groot deel van de trend had overgenomen. De structuur van het geheel is wel wat minder simpel dan men op het eerste gezicht zou denken. Prachtige stof voor een doctoraal-scriptie!

3. Ongelijkheid van de overschrijvingsbedragen

Zien wij thans naar de ongelijkheid van de geldbedragen die worden overgeschreven en het verloop daarvan in de tijd. Ongelijkheid is voorwaar een beladen begrip, maar hier is het niet meer dan een statistisch kenmerk.

1) *ESB*, No. 2978, blz. 1041, 1974.

Figuur 1.

Om een vergelijking in de tijd te maken is het nodig een maatstaf te gebruiken die invariant is ten opzichte van de geldontwaarding, en die dus niet verandert als alle bedragen met eenzelfde factor worden vermenigvuldigd (de standaardafwijking bijv. voldoet hieraan niet). Ook is het gewenst om een parametervrije maatstaf te gebruiken, omdat een exact geldende formule voor de verdeling niet te geven is (de α van Pareto bijv. voldoet hieraan niet). Over diverse ongelijkheidsmaatstaven vindt men elders nadere gegevens 2).

Een goede maatstaf is hier de ongelijkheidscoëfficiënt van Theil 3). Deze kan als volgt worden toegelicht. Gegeven de

functie $H = - \sum_i \frac{g_i}{N} \ln \frac{g_i}{N}$, waarin g_i = bedrag van overschrijving i als fractie van het totaal der bedragen en N = aantal overschrijvingen. Indien deze alle even groot zijn, zodat $g_i = 1/N$, dan geldt

$$- \sum_i \frac{1}{N} \ln \frac{1}{N} = \ln N.$$

In dit geval bestaat er volledige gelijkheid.

Indien er één overschrijving zou zijn met het gehele bedrag en alle andere nul (een theoretisch en hypothetisch geval), dan zou gelden

$$H = -1 \ln 1 - \sum_{i=2}^N 0 \ln 0 = 0.$$

Maximale ongelijkheid. Theil definieert nu de ongelijkheid I

van een verdeling als afwijking van de toestand van volledige gelijkheid, dus

$$I = \ln N - H = \ln N + \sum_i \frac{g_i}{N} \ln \frac{g_i}{N} = \sum_i \frac{g_i}{N} \ln N \frac{g_i}{N}.$$

Voor de berekening van I moet men in de praktijk werken met de klassen van een frequentieverdeling. Het aantal overschrijvingen in klasse j ($j = 1, \dots, K$) zij n_j , wederom uitgedrukt als fractie van het totale aantal N . Het bedrag aan overschrijvingen in klasse j zij g_j , eveneens als fractie van het totaal der overgeschreven bedragen. We nemen aan dat alle bedragen binnen een klasse even groot zijn, d.w.z. we stellen de ongelijkheid binnen de klassen gelijk aan nul. Het overschrijvingsbedrag van transactie i behorende tot klasse j

is dus $g_{ij} = \frac{g_j}{n_j N}$ en voor de ongelijkheid vinden we

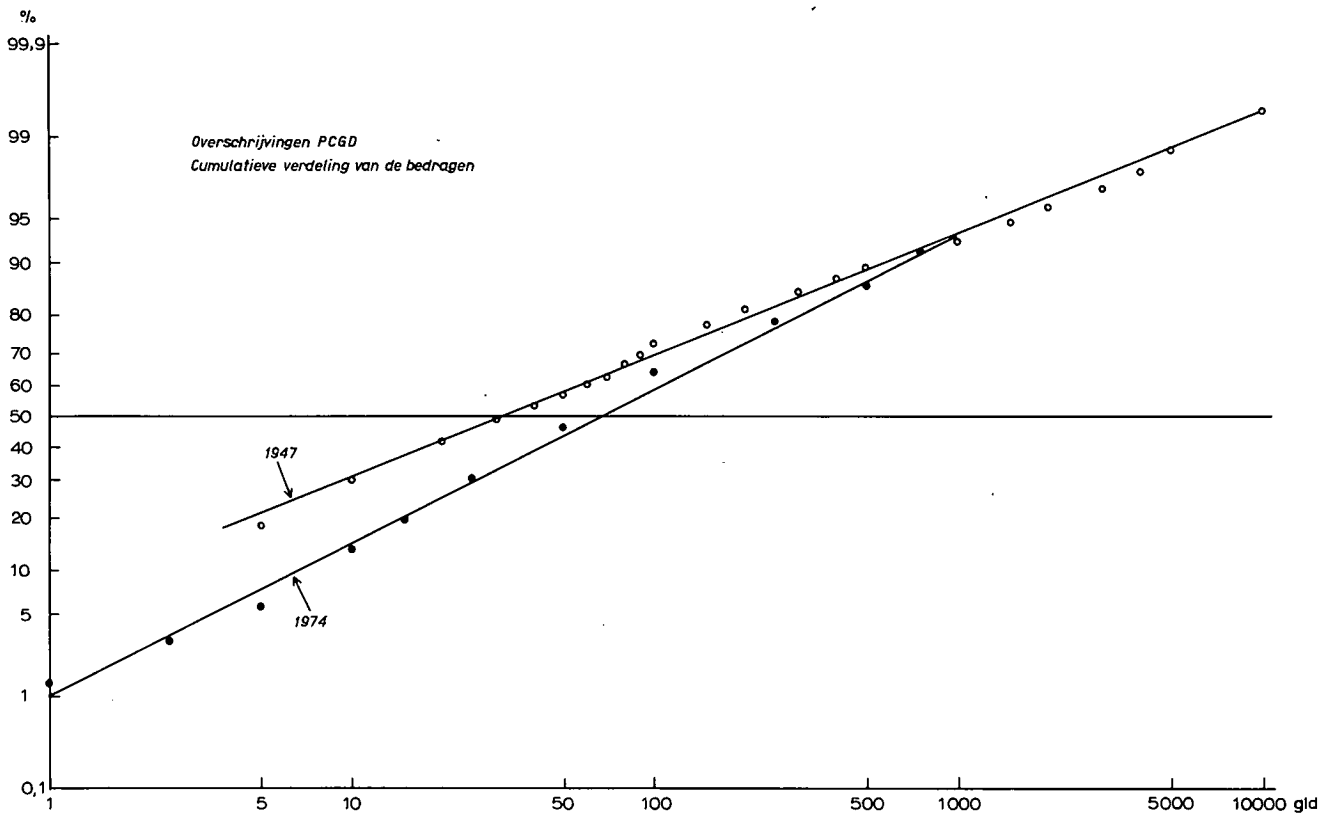
$$I = \sum_j \frac{g_j}{N} \ln \frac{g_j}{n_j N}.$$

Daar I afhangt van de gebruikte klasse-indeling is het bij vergelijking van verdelingen met verschillende klassen

2) J. H. C. Lisman, Maatstaven voor ongelijkheid, *Intermediair*, No's 7 en 8, 1974.

3) H. Theil, *Economics and information theory*, Amsterdam, 1967.

Figuur 2.

Tabel 1

Jaar	Gemiddeld bedrag in gld. van de girotransacties B	Prijsindex van de particuliere consumptie 1937 = 100 P	Aantal rekeninghouders medio in 1000-tallen R
1929	243	123	145
1930	212	118	159
1931	190	111	176
1932	169	103	195
1933	158	102	214
1934	158	102	235
1935	154	99	256
1936	145	94	277
1937	154	100	300
1938	152	101	325
1939	164	102	351
1940	188	117	378
1941	210	134	409
1946	330	192	495
1947	324	199	497
1948	351	206	501
1949	339	219	511
1950	359	237	525
1951	404	262	543
1952	389	262	561
1953	380	261	582
1954	358	273	609
1955	370	280	632
1956	386	287	643
1957	406	301	649
1958	395	305	676
1959	398	310	720
1960	410	320	765
1961	417	324	801
1962	424	334	817
1963	433	348	857
1964	448	372	924
1965	473	386	1.017
1966	494	406	1.176
1967	475	420	1.373
1968	462	429	1.573
1969	473	458	1.802
1970	472	477	2.078
1971	485	515	2.362
1972	508	558	2.632
1973	541	611	2.894
1974	566	672	3.133

$$I = \sum_{j=1}^{10} g_j \ln g_j + 2,30259.$$

De aldus berekende ongelijkheidscoëfficiënt voldoet aan de eis dat de ongelijkheid niet verandert als alle bedragen met eenzelfde factor worden vermenigvuldigd.

In tabel 2 vindt men de ongelijkheidscoëfficiënten voor de overschrijvingen PCGD voor enige jaren. Beperking tot één categorie transacties — hier dus de overschrijvingen, zuiver giraal — is nodig ter verkrijging van een zo homogeen mogelijke populatie. Het statistische materiaal werd door de PCGD verzameld met behulp van steekproeven. Het is jammer dat geen gegevens van vóór 1947 meer waren op te leveren. In de tabel zijn ook de ongelijkheidscoëfficiënten van de personele inkomens opgenomen.

Tabel 2

Jaar	Ongelijkheidscoëfficiënt I	
	Overschrijvingsbedragen PCGD a)	Inkomens b)
1947	1,60	
1956	1,65	0,314 c)
1958	1,69	0,309
1960	1,69	0,294
1962	1,64	0,309
1966	1,67	0,321
1968	1,61	0,307 d)
1970	1,58	0,276 e)
1972	1,55	0,262
1974	1,59	

a) Excl. Ned. Bank en Schatkist.

b) Samengesteld door de Afd. Inkomens- en Vermogensvraagstukken CPB. Vgl. Monografie CPB, No. 19, *De personele inkomensverdeling 1952-1967*.

c) Jaar 1955.

d) Jaar 1967.

e) Jaar 1969.

van voordeel om de uitdrukking voor I te standaardiseren 4); men werkt dan met de tien decielen, zodat $n_j = 0,1$. Het resultaat is dan:

4) A. I. V. Massizzo, W. Kok en J. H. C. Lisman, De ontwikkeling van de inkomensongelijkheid, gemeten volgens informatie-theoretische maatstaven, *Statistica Neerlandica*, 23, blz. 161, 1969. Overdruk Centraal Planbureau, No. 120.

Voor de PCGD vertonen de ongelijkheidscoëfficiënten geen grote verschillen, en dat was ook eigenlijk wel te verwachten. Enige daling in de latere jaren lijkt aanwezig. Voor een goede verklaring van het verloop zal nog wel wat denkwerk nodig zijn. Overigens zijn de geboden cijfers niet exact, enerzijds omdat de waarnemingen op steekproeven berusten, anderzijds omdat voor het berekenen van het gemiddelde bedrag per deciel de interpolatie — vooral in de hoogste decielen — ook maar een benadering is.

De ongelijkheid van de personele inkomens is natuurlijk veel kleiner dan die van de overschrijvingsbedragen. De daling sinds 1956 is echter — en dat laat zich begrijpen — sterker.

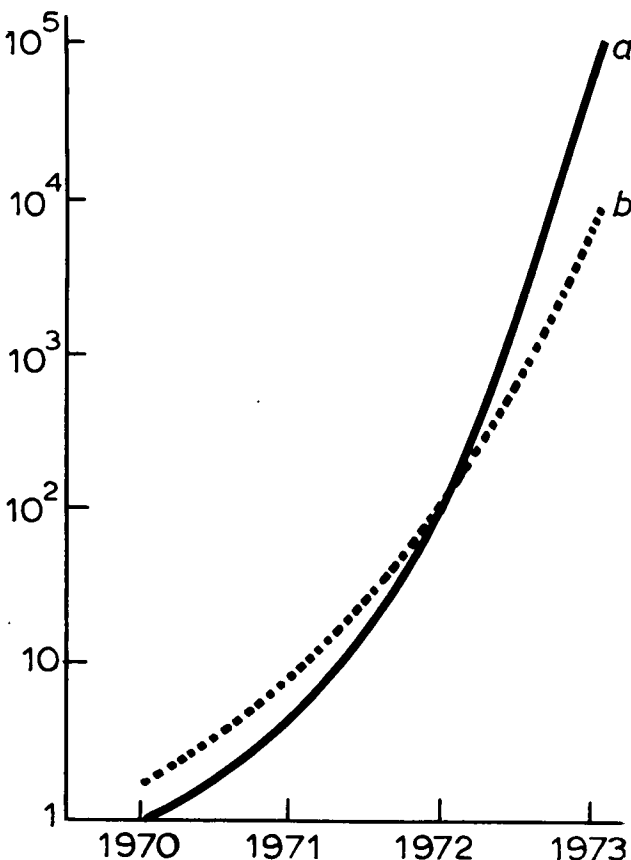
Het girokantoor der Gemeente Amsterdam was zo vriendelijk om enig materiaal te verstrekken over de bedragen van

7) J. Aitchison and J. A. C. Brown, *The lognormal distribution, with special reference to its uses in economics*, Cambridge, 1957. P. de Wolff, J. Muilwijk en P. L. F. de Jong, Enkele eigenschappen en toepassingen van de lognormale verdeling, *Statistica Neerlandica*, 14, blz. 59, 1960.

8) In figuur 2 zijn voor 1974 ter onderscheiding van 1947 cirkeltjes getekend, die zo klein mogelijk werden gemaakt. Dit omdat grotere cirkels een betere aanpassing suggereren (waartegen de lezers van dit tijdschrift overigens wel gewaagd zijn).

Bij het tekenen kan weliswaar een zekere mate van grafische creativiteit aan bod komen, maar dan wel met inachtneming van algemene richtlijnen ten aanzien van vlakverdeling, schaalverdeling, compleetheit van de relevante informatie én vermindering van optisch bedrog. Een verkeerde interpretatie door een wat vluchtige lezer als gevolg van een misleidende presentatie is soms mogelijk.

Zo kunnen bijv. logaritmen als typische vervalsers optreden door een gladstrijkend effect. Zie onderstaand figuurtje, waar de lijnen a en b elkaar ogenschijnlijk niet zo veel ontlopen. Evenwel: in 1970 is de waarde van b 1,5 maal zo groot als die van a, in 1971 is dit 2 maal, in 1972 zijn a en b gelijk, en in 1973 is b 10 maal zo klein als a.

de girale transacties in 1968 en 1974, waarvoor dank. De daaruit berekende ongelijkheidscoëfficiënten waren 1,87 resp. 1,82, en dus wat hoger dan bij de PCGD. Dat er verschil zou zijn was wel te verwachten omdat de samenstelling van het corps rekeninghouders en de structurele ontwikkeling van de diensten niet dezelfde zijn. Voor een verklaring van het verschil moet men dieper graven.

4. De frequentieverdeling van de overschrijvingsbedragen

In het geldverkeer treft men frequentieverdelingen aan die niet zelden logaritmisch normaal zijn, dan wel deze vorm vrij dicht benaderen. Logaritmische waardering van geld is wel plausibel: men kan zich voorstellen dat een inkomensvermeerdering van zeg f. 1.000 tien maal zoveel betekent voor iemand met een inkomen van f. 10.000 als voor iemand die f. 100.000 verdient. Over de filosofie en het praktisch werken met de lognormale verdeling bestaat goede literatuur (7).

Van lognormaliteit in het geldverkeer ware geen dogma te maken, want er zijn ook verdelingen die niet lognormaal zijn, zoals bijv. de girasaldi (vroeger waren deze dat wél). Er zijn allerlei afwijkingen mogelijk, die men dan moet trachten te interpreteren en dat is niet zo gemakkelijk. Ook kan men soms met behulp van een kleine transformatie een wat gebogen lijn op logaritmisch waarschijnlijkheidspapier recht trekken. Een afbuiging aan de linkerkant van dit papier naar boven resp. naar beneden kan men soms elimineren door bij de variabele iets op te tellen of af te trekken. Technisch zeker een aardige procedure, maar men is dan wel verplicht om deze transformatie zinvol te motiveren.

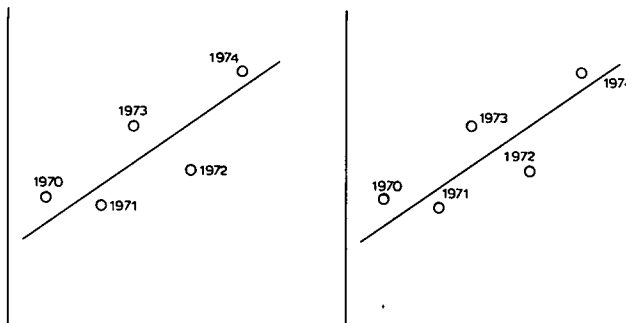
In figuur 2 zijn de frequentieverdelingen van de overschrijvingen in de jaren 1947 en 1974 cumulatief uitgezet op logaritmisch waarschijnlijkheidspapier. Het zijn beide steekproefresultaten, zodat afwijkingen optreden.

Voor 1947 ziet men de punten in een heel flauwe S-bocht om de rechte liggen. Zuiver lognormaal is de verdeling dus niet, maar — gegeven de toch wel grote variatiebreedte — lijkt de uitspraak lognormaal bij benadering gerechtvaardigd. Voor 1974 geldt een soortgelijke uitspraak (8).

Het is een terrein waar men zich verder in kan verdiepen. De stap van aardig tekenwerk naar doorwrochte analyse lijkt daarbij niet gering, nog afgezien van allerlei technische moeilijkheden (zoals bij de cheques, waar men bepaalde ronde bedragen extra frequent tegenkomt).

J. H. C. Lisman

Een triviale voorbeeld van onzindelijke presentatie geeft onderstaand plaatje, waar doelbewuste plaatsing van de jaartallen rechts suggereert dat daar de aanpassing beter is dan links, terwijl de ligging van de punten precies dezelfde is.

Met „ESB” een beter economisch-politiek inzicht

Over de vergroting van de omweg in de produktie en de bekorting van de omlooptijd van het in bedrijven geïnvesteerde vermogen (I)

PROF. DR. A. VAN DER ZWAN

De kapitaalintensivering van de produktie verloopt in de westerse wereld als een seculaire beweging. De jaren zeventig van de vorige en de jaren twintig van deze eeuw hebben sterke versnellingen van deze beweging laten zien. Deze doorbraken in de maatschappelijke voortbrenging zijn tot staan gekomen door geleidelijk aan optredende onaangepastheden in de structuur van de afzet ten opzichte van die der produktie. De perioden van versnelling staan niet alleen in het teken van technologische vernieuwing, maar evenzeer van vernieuwingen op het gebied van de organisatievormen der produktie, welke nodig zijn om de nieuwe investeringen werkelijk rendabel te doen zijn. Voorts moet gewezen worden op de uitbouw van een adequaat afzetapparaat als voorwaarde voor kapitaalintensivering van de produktie, die veelal de vorm van schaalvergroting aanneemt. Dat afzetapparaat heeft een tweeledige functie, namelijk het verzekeren der afzetwegen en daarmee de afscherming in de markt van de omvangrijke investeringen en het scheppen van marktopnemingsvermogen voor de vergrote produktiecapaciteit. Gaandeweg gaan de kosten in de sfeer van de afzet de te behalen kostprijsvoordelen in de sfeer der produktie overtreffen en verdraagt de organisatie in de afzet zich niet langer met de organisatie die in de produktie nodig is om de rentabiliteit ervan te verzekeren. Het zoeken van een uitweg in verdergaande schaalvergrotingen of een intensievere marktwerking is gedoemd te mislukken en versterkt juist de opgetreden verstarung. In het antagonisme van produktie en afzet wordt de economische uitbouw en intensivering gesmoord.

Deze visie op de achter ons liggende periode wordt door Prof. Dr. A. van der Zwan ontwikkeld. Het daartoe ondernomen literatuuronderzoek was door hem bedoeld als voorbereiding van een oratie. Perikelen met het college van dekanen van de Erasmus Universiteit Rotterdam over het dragen van een toga deden hem afzien van dit voornemen. Ziehier de tekst van een onuitgesproken gebleven intree-rede, die in drie afleveringen van ESB zal worden gepubliceerd.

„For the past five hundred years at least, fear of scarcity was far less common than fear of surplus. Persistent attempts were made to guard against overproduction, and the typical method of bringing about a balance between supply and demand was by curtailing supply. Only for short periods, or in limited groups, were producers free from worry regarding the marketing of their merchandise and services”.

George Burton Hotchkiss, *Milestones of Marketing*, New York, 1938, blz. XVI.

1. Kapitaalintensivering van de produktie en de grenzen aan de groei

Wie zich zou willen verbazen over de rauwdauw die gemaakt wordt over de daling van het rendement op in bedrijven geïnvesteerde vermogen, zou daartoe goede gronden kunnen aanvoeren. Zozeer toch ligt in de economische theorie het denkbeeld van de afnemende meeropbrengsten verankerd. De grondlegger van de economie als afzonderlijke wetenschap, Adam Smith, heeft deze problematiek reeds in veel van zijn aspecten aan de orde gesteld; en dit op even eenvoudige als uitdagende wijze 1). Smith meende dat zich bij voortgaande kapitaalintensivering verschijnselen van afnemende meeropbrengsten zouden voordoen. De beste en betere produktie-omstandigheden raken benut en dan gaan de kapitaalopbrengsten dalen. Door de concurrentie van ondernemers zullen de afzetprijzen de neiging vertonen om te dalen, terwijl de arbeidslonen zullen stijgen. Kortom, de reële arbeidskosten nemen toe en de kapitaalopbrengsten dalen navenant.

De afstand tussen Smith en moderne theoretici van de produktie is werkelijk opvallend gering. Bij Brown 2) bijvoorbeeld vinden we toch in wezen hetzelfde denkbeeld, maar dan ontwikkeld in het kader van een wiskundig model en gevat in een moderne terminologie. Het model van Brown is het neoklassieke optimaliseringsmodel met een CES-produktiefunctie. Daaruit valt af te leiden dat „the income share of the more rapidly growing factor of production will tend to rise if the elasticity of substitution exceeds unity; a value of the elasticity smaller than unity tends to reduce the income share of the accelerating input under these circumstances”. Aangezien Brown, evenals vele andere onderzoekers, voor de substitutie-elasticiteit empirisch voortdurend waarden geringer dan 1 vindt, is de laatste tendentie binnen zijn model de meest plausibele.

De overeenkomst tussen Smith en Brown c.s. gaat verder of eigenlijk dieper dan hun sterk gelijkende uitspraken over de factorbeloning bij disproportionele toename. Bij beiden gaat het om de formulering van economische wetmatigheden van een algemene geldigheid, abstraherend van de gebondenheid van economische verschijnselen aan tijd en plaats. Ook in dit opzicht kan Smith als zeer modern gelden. Dit betekent overigens niet dat hij er in het geheel van afzag de geschetste tendenties te plaatsen in een concrete context 3). Eén van de centrale denkbeelden van Smith is dat van de arbeidsverdeling. Hij zag deze als voorwaarde

1) Wij baseren ons hierbij op een uitvoerige uiteenzetting van de ideeën van Adam Smith in H. W. C. Bordewijk, *Theoretisch-historische inleiding tot de economie*, J. B. Wolters, Groningen, 1931.

2) Murray Brown, *On the theory and measurement of technological change*, Cambridge, 1966, blz. 186.

3) Bordewijk, op. cit., blz. 316-318.

voor de mechanisering van de produktie en acht deze mechanisering uit dien hoofde ook begrensd door de omvang van de markt. Een tweede *beperkende* factor meende Smith te kunnen aanwijzen in de noodzaak van voorafgaande vermogensvorming. Hij zou daarin later gevolgd worden door Von Böhm-Bawerk 4). Het is verleidelijk om de theoretische denkbeelden van Smith te confronteren met meer descriptief getinte analyses van vermogensvorming. Wij grijpen daarvoor naar de beschrijvingen van dit proces door Van Dillen 5) voor West-Europa in de 16e eeuw en door Hotchkiss 6) voor de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk in de 19e eeuw. Die beschrijvingen vertonen een grote mate van overeenkomst. Als we daarop de nadruk leggen en afzien van historische details, zijn er twee centrale verschijnselen te signaleren.

1. De vermogensvorming vindt plaats doordat de sectoren industrie en handel erin slagen, de uitwisseling van goederen en diensten te doen plaatsvinden in een marktconstellatie die gekenmerkt wordt door grote verschillen in de graad van (im-)perfectie. Industrieprodukten worden afgezet op imperfecte markten, terwijl arbeid en agrarische grondstoffen op perfecte markten worden afgezet. Pregnanter geformuleerd: de perfectie op de arbeidsmarkt en afzetmarkt voor agrarische grondstoffen wordt door een opkomend handelskapitalisme resp. een zich aandienend industrieel kapitalisme bewerktelligd. En zulks door middel van de organisatie van de markt, zoals de instelling van veilingen en beurzen, beïnvloeding van de schaarsteverhoudingen en in laatste instantie door een tarievenpolitiek. Als resultaat daarvan laten bijvoorbeeld de reële arbeidskosten in deze perioden van omvangrijke vermogensvorming en de erop volgende kapitaalintensivering in de produktie, veeleer een daling dan een stijging zien; zich meestal manifesterend als een achterblijven van de nominale lonen bij stijgingen van het algemene prijspeil.

2. Industrie en handel zijn t.o.v. elkaar gewikkeld in een voortdurende strijd van bevoogding en emancipatie. Het zijn daarbij de nieuwere bedrijfsvormen die voorop gaan in een verwisseling van posities in het krachtenveld: de nieuw gevormde takken van industriële bedrijvigheid waarin het grootbedrijf opkomt dat zich een directe weg naar de afzetmarkt baant en de nieuwe handelsvormen — later in het bijzonder de distributieve handelsvormen — die er mede dank zij hun grootschaligheid in slagen de industrie de beheersing van de markt te betwisten.

Zo men wil, kan men in het bestaan van die samenhang tussen de interne en externe bedrijfsorganisatie de constante van het moderne voortbrengingsproces aanwijzen. Wij zullen daartoe in het verloop van deze uiteenzetting aanleiding vinden. In dit stadium willen wij er mee volstaan te constateren dat Smith in zijn pogingen tot het formuleren van algemeen geldige wetmatigheden er — welbewust? — van heeft afgezien om dit institutionele kader, waarin zich de economische ontwikkeling voltrekt, in de theorievorming te betrekken.

De visie van Smith op het proces van economische groei en diens implicaties voor de functionele inkomensverdeling kan allermint op algemene geldigheid bogen, ook niet voor de historische periode die Smith kon overzien. Smith' denkbeelden over de produktie hebben reeds in zijn eigen tijd, zij het kort na zijn dood, bestrijding gevonden, maar op een ander punt en meer op theoretische gronden dan op empirische gronden. Say stelde tegenover de statische opvatting van de gegeven marktomvang de dynamische wet van de koopkrachtige vraag en introduceerde daarmee eveneens een nu nog modern aandoende opvatting over het economisch groeiproces: het aanbod van goederen dat zijn eigen vraag genereert en zodoende een voortdurende verlegging van de grens veroorzaakt, waardoor deze ophoudt als zodanig te gelden. Men kan het niet met zekerheid stellen, maar het lijkt aannemelijk dat Say deze omkering — van de arbeidsverdeling als afhankelijk van de marktomvang, naar

de marktomvang als afhankelijk van de arbeidsverdeling — kon onderkennen omdat hij een van Smith' afwijkend welvaarts- en waardebegrip hanteerde 7).

Evenmin kan men zich aan de indruk onttrekken dat de beperking van de marktomvang bij Smith gezien moet worden tegen de achtergrond van de realiteit waarvan Smith deel uitmaakte: het transport- en distributiesysteem dat de westerse wereld tijdens zijn leven omspande. Daarin was de bediening van geografisch geconcentreerde markten (stedelijke gebieden met havens) overzee gemakkelijker te effectueren dan het overbruggen van veel geringere afstanden over land, zodat de kostprijsvoordelen die resulteerden uit de arbeidsverdeling en mechanisering van de goederenproduktie, niet resulteerden in prijsverlaging en marktvergroting, maar spoedig werden overtroffen door sterk oplopende distributiekosten. Om het mechanisme van de vraaggenererende aanbod zich in werkelijkheid te zien voltrekken, zou de uitbouw van een distributief handelssysteem onontbeerlijk zijn. Daarin nu kon Say met zijn begrippen wel, maar Smith met de zijne nauwelijks een bijdrage tot de welvaart ontwaren. Anders gezegd: Smith kon niet inzien dat functiescheiding tot op zekere hoogte evenzeer als de arbeidsverdeling een voorwaarde vormde voor verdergaande mechanisering van de produktie.

Hoe de visies op de produktie en afzet zich in meer moderne tijden ook zouden ontwikkelen, de elementen waaruit ze waren opgebouwd, zouden overeenkomst blijven vertonen met de eertijds door Smith en Say aangedragen elementen. Deze overeenkomst geldt ook de verwaarlozing van de organisatievormen van het economisch leven. Een uitzondering moet op dit punt gemaakt worden voor de historische school en aan haar verwante ideeën-complexen.

Als de discussies onze eeuw bereiken, gaat de techniek en de technische vooruitgang daarin een meer uitgesproken rol spelen. Die technische ontwikkeling wordt dan ook niet langer beheerst door uitschieters van individuen, maar heeft inmiddels haar plaats in de moderne onderneming gevonden. Rond de eeuwwisseling is het ontwikkellaboratorium een vertrouwd fenomeen geworden. In de tegenstelling in visies klinkt langzamerhand ook de kloof tussen de Verenigde Staten en Europa door.

Hiervan getuigt een drietal publikaties, dat binnen een betrekkelijk kort tijdsbestek zou verschijnen. Als wij deze geschriften in één adem noemen, dan doen wij dit niet omdat we ze van eenzelfde wetenschappelijk gehalte achten, maar omdat ze een teken van hun tijd vertolken, waarin het geloof en daar tegenover het wantrouwen in de onstuitbaarheid van de economische groei, doorklinken. John Bates Clark, de theoreticus van de dynamica, formuleerde in 1914 zijn dynamisch schema 7a). Daarin werden 5 factoren als de steunpilaren van de groei aangemerkt:

1. bevolkingsgroei;
2. toename van de kapitaalhoeveelheid;
3. verbetering van de produktiemethoden;
4. uitschakeling van de minder door de meer efficiënte bedrijven;
5. vermenigvuldiging der menselijke behoeften.

Clark, in het spoor van Say, zag geen duidelijke grenzen, noch aan de toeneming van de produktieve krachten (arbeid, kapitaal en techniek), evenmin aan het marktopnemingsvermogen. De uitstoot van inefficiënte bedrijven binnen het kapitalistische systeem, zou ervoor zorgen dat ook langs die weg de groei niet tot staan kon worden gebracht.

4) Eugen Von Böhm-Bawerk, *Einige strittige Fragen der Kapitalstheorie*, Wenen, 1900, blz. 29, e.v.

5) Dr. J. G. van Dillen, *Van rijkdom en regenten*, 's-Gravenhage, 1970, blz. 12-13.

6) George Burton Hotchkiss, *Milestones of marketing*, New York, 1938, blz. 152-153 en 179-180.

7) Bordewijk, op. cit., blz. 10-19 en 421-434.

7a) J. B. Clark, *Distribution of Wealth*, 1914, blz. 56.

Julius Wolf 8), die zich in het oorlogsjaar 1917 door lezingen in Nederland deed kennen als een ware neo-Malthusiaan, legde daarentegen sterk de nadruk op de grenzen aan de groei, welke hij beheerst zag door vier wetten.

1. wet van de afnemende meeropbrengsten, die zich vooral zou doen gevoelen in de landbouw. De grens aan de mechanisering van de landbouw zag Wolf in feite in de jaren 1910 voor de streken met gematigd klimaat in de wereld reeds als bereikt;
2. wet van het technisch-economisch rendementsoptimum, vooral van kracht in de verwerkende industrie (extrahering, veredeling van grondstoffen en agrarische producten). Volgens deze wet bestaat er een optimum tussen het nuttig gehalte dat bij het extraheringsproces bereikt kan worden en de kosten daarvan. Ook dit optimum was naar het inzicht van Wolf in de jaren 1910 nagenoeg bereikt;
3. wet van de remmende vooruitgang die tot inhoud heeft, dat de vooruitgang in het verleden die der toekomst in de weg staat. Volgens deze wet zullen kostprijsvoordelen zich vooral voordoen in de beginfasen van het technisch-economische ontwikkelingsproces van produkt en produktiemethoden, zodat de speelruimte voor verdergaande kostprijsverlagingen steeds geringer wordt;
4. wet van de weerstand tegen kapitaalvernietiging. De formulering van deze wet heeft Jan Romein belang ingeboezemd, omdat hij gelijkenis vertoont met de door hem geformuleerde wet van de remmende voorsprong (of premie der achterlijkheid) 9). In deze wet wordt het principe gehuldigd dat bestaande investeringen nieuwe in de weg staan, ook al zouden deze economisch gezien voordelen opleveren ten opzichte van de bestaande. Hoe omvangrijker nu de kapitaalintensivering wordt, des te meer betekenis aan de werking van dit principe zou toekomen.

In tegenstelling tot Clark zag Wolf op alle gebieden van economische activiteit belemmeringen van de groei opdooien, die zijns inziens scherpe vormen zouden gaan aannemen als gevolg van de groei der wereldbevolking. Dit verschil in taxatie, het kan bijna niet anders, moet ook hier mede worden gezocht in het verschil in directe omgeving waarin deze beide auteurs verkeerden. Ook al maakten de Verenigde Staten in 1914 een (milde) recessie door, er tekenden zich verschijnselen af die verwachtingen van ongekende groei rechtvaardigen. In 1913 introduceerde Henry Ford als eerste het lopende-band-systeem. Hij paste het toe voor de assemblage van auto's, maar hij zou een nog grotere reputatie verwerven door een praktisch volledig doorgevoerde integratie in de fabriekage en afzet van auto's. Twee feitelijkheden die illustratief zijn voor de veranderingen op het gebied van de interne en externe bedrijfsorganisaties die te wachten stonden. Hun gevolgen waren toen nog niet geheel te overzien. Maar de jaren twintig zouden de VS faam bezorgen en hen voor lange tijd op het eerste plan brengen in de westerse wereld.

In 1926 brachten twee Engelse ingenieurs verslag uit van hun Amerikaanse studiereis. Als herauten keerden zij naar het achtergebleven Europa terug om er de boodschap van de vooruitgang uit te dragen. Hun verslag onder de titel *The secret of high wages* maakte een geweldige opgang en werd onder meer ook in het Nederlands vertaald 10). Deze schets van de Amerikaanse economie leek een volmaakte ontcrachting te vormen van Wolfs wetten. Hun boodschap lijkt als het ware in één zin te kunnen worden samengevat: „De omvang van de markt is uiteindelijk afhankelijk van de produktiviteit van het individu en het doet niets ter zake of dit nu een kolonist in Nieuw-Zeeland of een arbeider in de staalfabrieken te Sheffield is (...), zijn koopkracht is slechts afhankelijk van zijn kunde om in den een of anderen vorm waarde te scheppen” (blz. 91-92).

De theorie van de koopkrachtige vraag van Say had in de Verenigde Staten van de jaren twintig zijn praktische verwelkoming gekregen. Een ongekend snelle kapitaalintensivering van de produktie leidde weliswaar tot sterke loonstij-

gingen en tot prijsdaling, maar de marktvergroting, ondersteund door de ver doorgevoerde produktiviteitsverbeteringen leidde, — zo leek het in 1926 nog — alleen maar tot verdere economische expansie. Achteraf is het uiteraard gemakkelijk om het tragische ongelijk van Austin en Lloyd vast te stellen, maar voor het eerst was de welvaart in een groot en uitgestrekt gebied niet gebaseerd op de vergroting van de markt door buitenlandse handel, maar op een spectaculaire groei van de binnenlandse bestedingen. Daarmee was het model voor de economische ontwikkeling van de westerse wereld voor de komende 50 jaar gegeven. Op welke wijze konden de grenzen die Wolf op zo overtuigende wijze had geformuleerd worden getrotseerd: door ze te omzeilen of door ze te verleggen? Door beide.

De arbeidsverdeling tussen consumptie- en produktie-huishoudingen bleek nog lange na niet aan een eindpunt te zijn gekomen. Steeds meer goederen en diensten bleken uitgewisseld te kunnen worden op commerciële basis, waarbij consumptie en produktie in elkaar zouden grijpen in een elkaar versterkende beweging. Daarin zijn oorzaak en gevolg moeilijk te scheiden omdat elke gebeurtenis op haar beurt deel uitmaakt van een keten van andere gebeurtenissen. De keuze van een beginpunt heeft derhalve iets willekeurig. We beginnen dan met de stijging van de loonkosten en de zuigkracht van de arbeidsmarkt, die de opname van de vrouw in het commercieel-economisch proces heeft bewerkstelligd. Het verlies van huishoudelijke arbeidskrachten noodzaakte beter gesitueerden tot een andere wijze van wonen en leven. Het gemak of de convenience zou een tot dan toe ongekende waarde in de consumptie en distributie (!) gaan vertegenwoordigen waardoor een geweldig stuk marktopnemingsvermogen gestalte zou krijgen. De opkomst van een nieuwe middenklasse die erdoor werd bespoedigd, vertegenwoordigde niet alleen een nieuw sociaal verschijnsel, maar voor het eerst ook een bundeling van koopkracht die gericht kon worden en metterdaad zou worden op snelle wisselingen in de consumptie (mode), op de opname van massaal geproduceerde nieuwe consumptiegoederen van duurzaam karakter en op de goederen met de elementen van individuele ontplooiing en verzorging: medicijnen, toiletartikelen, cosmetica, vermaak en ontspanning. Deze expansie ging gepaard met de exploratie van nieuwe woon- en werkgebieden en de ontwikkeling van een vernieuwde infrastructuur die de vergrote mobiliteit nog verder zou stimuleren.

Hoe zou zo'n proces van uitbouw en intensivering tot staan kunnen komen? Austin en Lloyd hebben de symptomen wel gesignaleerd, maar hun betekenis volledig verkeerd beoordeeld:

„The keen desire to keep quite up-to-date in machinery is such an important factor with American manufacturers that what appears to European Industrialists to be ruthless and wholesale scrapping of plant is nothing more than a normal means of progress American concerns often find it to be more advantageous, when scrapping plant, to abandon the buildings and machinery rather than to incur the expense of dismantling!” 11).

Met deze normale gang van de vooruitgang zou ook Europa nog kennis maken. Welke zijn de drijvende krachten achter kapitaalvernietiging, de toeneming van de arbeidskosten of zijn andere factoren voor dit verschijnsel aansprakelijk te stellen?

8) Dr. Julius Wolf, *Nahrungsspielraum und Menschenzahl, ein Blick in die Zukunft*, 1917.

9) Jan Romein, De dialectiek van de vooruitgang, opgenomen in *Onvoltooid verleden*, Amsterdam, 1948, blz. 13-69.

10) Bertram Austin en W. Francis Lloyd, *The secret of high wages*, Londen, 1926. De Nederlandse vertaling kreeg de titel *Het geheim van een hoogen loonstandaard* mee en verscheen getuige de datering van het voorwoord nog in hetzelfde jaar waarin de Engelse tekst uitkwam.

11) Austin en Lloyd, op. cit., blz. 33.

2. Vergroting van de omweg in de productie en de bekorting van de omlooptijd van het vermogen: een antinomie

Rond de eeuwwisseling heeft er een interessante meningsstrijd plaatsgevonden tussen Von Böhm-Bawerk (2) en Lexis (13). Die discussie, waaraan ook andere economen hebben deelgenomen, is uit meer dan één oogpunt interessant; ons gaat het hier om het centrale punt uit die discussie, namelijk de vraag of de kapitalistische produktiewijze berust op een vergroting van de omweg (Von Böhm) of dat voor dit systeem juist de bekorting van de productieprocessen karakteristiek is (Lexis).

Wie 75 jaar na dato de wijze van argumenteren en theoretiseren beziet, kan onder de indruk raken van de ernst en toewijding waarmee deze theoretische vraagpunten te lijf werden gegaan. Het beperkte arsenaal van analysemethoden is een ander opvallend element voor de lezer van nu: het ontbreken van een wiskundige formulering van de problematiek, zoals in de vorm van een productiefunctie en optimaliseringsmodel, wrekt zich en geeft aanleiding tot veelal moeizame uiteenzettingen van begripsmatige kwesties. Maar de benaderingswijze heeft ook voordelen, empirische vraagstukken die zich minder makkelijk in een wiskundig model tot uitdrukking laten brengen, worden niet veronachtzaamd; integendeel, ze krijgen het volle pond.

Von Böhm ging het erom te beweren dat

„die Nachfrage nach Fonds oder nach gegenwärtigen Gütern, welche sich auf die Möglichkeit gründet, durch fernere Verlängerung der Productionsumwege das Productionsertragnis zu steigern, auch bei der reichsten Nation das Angebot an solchen Fonds überflügelt, und dass dieses numerische Verhältnis ein Agio auf gegenwärtige Güter oder einen Zins begründet“.

Von Böhm meende bovendien empirische trends waar te nemen, als de investeringen in steeds zwaardere kapitaalgoederen voor infrastructuur en productie-installaties, als ook de verlenging van de levensduur van kapitaalgoederen in het algemeen als gevolg van technische verbeteringen. Hij leidde daaruit af dat de „productie-omweg“ de neiging had voortdurend toe te nemen resp. dat het afleggen van de produktieweg steeds „tijdrovender“ werd. Von Böhm refereerde daarmee aan het proces van voortbrenging in zijn geheel, gedacht vanaf het moment van productie der kapitaalgoederen. Hij introduceerde daarmee begrippen die empirisch nauwelijks waren te operationaliseren, laat staan dat er in concreto metingen op zouden kunnen worden gebaseerd.

Lexis stelde daartegenover:

„Der technische Fortschritt steigert die Productivität der Arbeit; diese Steigerung entsteht aber nicht durch die Verlängerung der Produktionsperiode, die die Technik vielmehr immer zu verkürzen sucht, sonder äussert sich dadurch dass Naturkräfte und Mechanische Vorrichtungen in den dienst der Production gestellt werden, die immer mehr menschliche Handarbeit und immer compliciertere Arten derselben ersetzen“ (15).

Deze meningsstrijd is afgezien van enkele onoplosbare begrippenkwesties ook nu nog relevant.

Von Böhm komt er op een gegeven moment toe om zijn these gelijk te stellen aan de stelling dat de kapitaalintensiteit der productie toeneemt en daarmee de produktiviteit, hetgeen op lange termijn bezien een onloochenbare zaak is (16). Lexis daarentegen betrok de omloopsnelheid van het geïnvesteerde vermogen in zijn beschouwing en daarmee de vraag naar de samenstelling van het vermogen in zijn bestanddelen (vast en vlottend) en de amortisatieperiode van het vaste vermogen ofwel het vraagstuk van de economische versus de technische levensduur der kapitaalgoederen. Het is op dit punt dat Werner Sombart de draad na ca. 25 jaar weer oppakend, de inzet van deze meningsstrijd als een *antinomie* zou betitelen (17). Hij verhiel deze antinomie tot één van de centrale elementen in zijn visie op het moderne kapitalistische productie- en afzetsysteem. Nu be-

hoeft men geen socialistisch theoreticus te zijn, zoals Sombart was, om toch deze antinomie te onderkennen.

De kapitaalintensivering schept voor de bedrijfshuishouding die haar toepassen een vergroot ondernemingsrisico, omdat in sterkere mate geanticipeerd dient te worden op de toekomst. Hoe groter nu de omloopsnelheid van het vermogen, gegeven de kapitaalintensiteit, hoe geringer de tijdelijke afstand tussen investering en desinvestering, hoe geringer ook de kans op het intreden van onverwachte wijzigingen in de economische verhoudingen welke vergrote risico's medebrengen (18).

De bekorting van de amortisatie-periode van de kapitaalgoederen is overigens slechts één van de middelen die beproefd kan worden om het toegenomen ondernemingsrisico bij kapitaalintensivering te beperken. Op het geheel van deze middelen, die zich laten omschrijven als *afscherming* van gedane investeringen, zullen wij nog uitvoerig ingaan. We zouden Sombart evenwel tekort doen als wij volstonden met de bovenvermelde aanhalingen uit zijn klassiek geworden werk. Hij heeft er zich namelijk op toegelegd om aan te tonen en te beschrijven dat *de omwegproductie bijbehorende organisatievormen vereist, wil ze werkelijk rendabel zijn*. Hij rekende daartoe niet alleen de interne, maar ook de externe bedrijfsorganisatie, die in het teken stonden van de *bedrijfsintensivering*, dat voor Sombart het sleutelbegrip vormt.

In deze aandacht voor de organisatievormen van het economisch leven onderscheidde Sombart zich van de tijdens zijn leven reeds dominerende schoolvorming in de economische wetenschap, die „pure theory“ voorstond. Bij alle waardering die Bordewijk kennelijk voor Sombarts werk had, luidt zijn karakterisering: „Werkelijke theorie zal men, ondanks alle constructie, bij Sombart weinig vinden, en zoo is het wel juist, al staat hij wat apart, hem tot de historische school te blijven rekenen!“ (19).

Deze kenschets is niet geheel onjuist, maar gaat ons inziens toch voorbij aan de theorievorming die bij Sombart door alle begripsvorming en descriptie heen te vinden is. Dit is zeker het geval indien we ons beperken tot zijn schets van het moderne kapitalisme. Zo vinden we bij Sombart een gedachte die recent te onzent door De Jong verder is uitgewerkt en verdiept in zijn *Dynamische concentratietheorie* (20), namelijk dat de toepassing van de technische vooruitgang nieuwe organisatievormen in de productie en afzet in het leven roept, die evenwel op hun beurt weer een opvoering van de optimale bedrijfsgrootte kunnen veroorzaken, waaruit verdergaande technologische ontwikkelingen resulteren enz.

In het proces van schaalvergroting scheppen de technologie en de organisatievormen elk hun eigen wetmatigheden en beurtelings geven ze de toon aan. Die omstandigheid is er ook de oorzaak van dat deze processen zo complex verlopen en zich niet zonder geweld als rechtlijnige of eenzijdig causale ontwikkelingen in beeld laten brengen.

Het begrip fase of ontwikkelingsstadium is dan een theoretisch, zo men wil constructief, hulpmiddel om de dynamiek in de structuurveranderingen op consistente wijze tot uitdrukking te brengen: het ontwikkelingsproces wordt opgevat als verloopend in stadia, waarin structurele elementen op elkaar betrokken zijn in wier samenhang met het doorlopen der stadia veranderingen zijn opgetreden waarbij zowel

12) Von Böhm-Bawerk, op. cit.

13) W. Lexis, boekrecensie in *Schmoller's Jahrbuch*, Bd. XIX, 1895, blz. 332-337.

14) Geciteerd bij Von Böhm, blz. 16.

15) Von Böhm, blz. 13.

16) Werner Sombart, *Das Wirtschaftsleben im Zeitalter des Hochkapitalismus*. Zweiter Halbband, 1927, blz. 942.

17) Zie op dit punt bijvoorbeeld de *Bedrijfseconomische encyclopedie*, Deel II, 1948, blz. 195. Tevens P. J. Verdoorn, *Grondslagen en techniek van de marktanalyse*, Leiden, 1950, blz. 1-4.

18) Bordewijk, op. cit., blz. 605.

19) H. W. de Jong, *Dynamische concentratietheorie*, Leiden, 1972.

convergerende en divergerende effecten optreden. Sombart was in de ban van het verschijnsel van de vergroting van de omloopsnelheid van het vermogen op het dynamische pad van de steeds toenemende kapitaalintensiteit.

De *interne* organisatievormen die hij als daarbij behorend omschreef, zijn geïnspireerd door in zijn tijd actuele gebeurtenissen en geschriften. De opkomst en uitbouw van de automobiellindustrie in de jaren twintig moet op tijdgenoten een diepe indruk hebben gemaakt. Men meent wel dat de fietsindustrie qua ontwikkelingsmethodiek van produkt en produktiewijze model heeft gestaan voor de auto-industrie 21) en zo zullen er wel meer industrieën zijn geweest die hebben bijgedragen tot het leerproces, waaruit de moderne bedrijfsorganisatie is ontstaan, maar geen industrie zou zo zeer als blikvanger gaan fungeren als de auto-industrie. Een simpele indicatie van het produktieverloop in die tijd maakt dit overigens zeer begrijpelijk. In een periode van 15 jaar (1910-1925) steeg de produktie van 181.000 tot 3.849.000 stuks 22). Het is een ontoelaatbare simplificatie om een dergelijke toename van het produktievermogen toe te schrijven aan de technische vooruitgang alleen. Hoe onmisbaar ook, nog meer imponerend is de organisatie van produktie en afzet die eraan ten grondslag heeft gelegen.

Sombart vat, zich mede baserend op de geschriften van Taylor, Fayol, Rathenau en anderen, de ontwikkeling van de interne organisatie in drie begrippen samen:

- *rationalisering* van de produktie, waaronder hij verstaat de gecontroleerde produktiegang zonder onnodige stilstand of ontregeling en beheersing van de goederenstroom waardoor opslag en voorraadvorming worden teruggedrongen;
- *vereenvoudiging* van het produktieproces; door normalisering gericht op:
 - typenbeperking;
 - verwisselbaarheid van onderdelen en componenten;
 - uniformering van aansluitmaten e.d.;
- *planmatige* beheersing van het bedrijfsgebeuren.

Het lijkt wellicht misplaatst om deze schoolse, mogelijk voor verbetering vatbare, uiteenzetting hier te herhalen, maar is het zonder betekenis dat bijvoorbeeld de normalisingsgeluiden die tot ver in de jaren vijftig in ons economisch leven hoorbaar waren, verstomd zijn? Sterker nog, is het zonder betekenis dat het in vele kringen als taboe geldt om — in het jargon blijvend — „te denken in termen van de produktie in plaats van de marketing”, welke laatste dan een alles overheersende plaats wordt toebedacht?

Is de ontwikkeling in de interne organisatie met behulp van een betrekkelijk eenvoudig kader grijpbaar te maken, heel wat moeilijker ligt het met die der externe organisatie. Het proces van maatschappelijke verbijzondering (Limpert), of zoals Sombart het aanduidt, de „Abgrenzung der Betriebe gegeneinander”, is in zijn algemeenheid slechts te beschrijven als een voortdurende *hergroepering* van activiteiten. Deze hergroepering wordt beheerst door samenhangende technische en economische factoren: de ontwikkeling der techniek, het vraagstuk van de proportionaliteit der produktiefactoren en middelen, de spreiding van de afzet in de tijd gezien enz. De samenhang tussen deze factoren wordt overigens weer mede bepaald door de omvang van de markt (massa), als gevolg waarvan daarin voortdurende veranderingen optreden. De Jong heeft deze verschijnselen op overtuigende wijze beschreven 23).

Wij willen hier volstaan met het signaleren van een drietal deelverschijnselen, die in het verdere verloop van ons beoogde een rol zullen spelen. Verticale verbijzonderingen doen horizontale scheidslijnen ontstaan, ofwel *markten*. Daar vinden onderlinge leveringen tussen bedrijven plaats. Het bestaan of ontstaan van die markten is niet louter een aanlegenschap van uitwisselingstechniek; de structuur van die markten bepaalt de prijsvorming, en daarmee wordt goeddeels beslist over de verdeling van de toegevoegde waarde over de bedrijven die tot elkaar in een verticale relatie

staan. Significant in dit opzicht is de verzelfstandiging van de distributieve handel, die in de vorige eeuw plaatsgreep. Het ontstaan van zogenaamde massa-distributievormen, waaronder het warenhuis, het filiaalbedrijf en het postorderbedrijf, hebben al evenzeer de aandacht getrokken van waarnemers uit de commercie en theoretici als de moderne industriële bedrijfstvormen. Misschien hebben de nieuwe distributievormen zich op nog dramatischer wijze doen gelden. Het „warenhuis” heeft bijvoorbeeld rond de eeuwwisseling in de Verenigde Staten en Europa middenstanders te hoop gedreven, beperkende maatregelen van de kant van de overheid uitgelokt en producenten van goederen doen grijpen naar marktbeheersende technieken 24).

Zowel in de meer sociaal-economisch getinte beschrijvingen als in de theorie van de detailhandelsbedrijfstvormen bestaat er overeenstemming over de wijze waarop het warenhuis zijn bestaansrecht heeft verkregen en de richting waarin het later is geëvolueerd. Volgens de zogenaamde „Wheel of retail” verloopt dat proces als volgt:

„... that in the first stage of their development they gain a foothold primarily by means of low prices. In the second stage they „trade up” the quality of the merchandise carried and in the third stage they compete by offering services. Companies in this third stage, unless they are managed with exceptional ability, not uncommonly encounter an increasing cost of doing business, a rising ratio of fixed investments to total investments and a decline in the rate of return on capital” 25).

De nieuwe detailhandelsvormen vertegenwoordigen in de sfeer van distributie eenzelfde trits — rationaliteit, vereenvoudiging en planmatigheid — als de moderne industriële bedrijfstvormen dat doen in de sfeer van de produktie. Er is in de literatuur veelvuldig sprake van een uitgesproken antagonisme tussen produktie- en distributieve handelsbedrijven rond 1900 en in de jaren twintig en dertig, welk antagonisme was gebaseerd op de prijsvorming die aan de produktiebedrijven nauwelijks enige winstmarge liet. Produktiebedrijven trachtten zich daartegen te weer te stellen door het voeren van een merkenpolitiek ondersteund door reclame en door rechtstreeks levering aan consumenten 26).

Een tweede verschijnsel dat past in de verticale structuur, maar voor zover wij dat kunnen overzien van recenter datum is, betreft het ontstaan van markten voor componenten. Ten einde z.g. disproportionaliteitsovercapaciteit te bestrijden, gaan grote industriële concerns er wel toe over hun eigen fabricage-eenheden van componenten en andere half-fabrikaten bij wijze van differentiatie de vrije markt op te laten gaan. De betekenis hiervan voor de marktstructuur kan bijzonder groot zijn, namelijk het wegnemen van toetredingsbarrières. Op die wijze wordt het voor bedrijven van betrekkelijk geringe omvang en produktie-outillage mogelijk om geavanceerde produkten op de markt te brengen. We kennen het verschijnsel op het gebied van elektronica en van benzine en andere olieprodukten, om twee uiteenlopende industriële bedrijfstakken bij wijze van voorbeeld aan te halen.

Het derde en laatste verschijnsel dat we in dit verband willen signaleren, ligt in het vlak van de horizontale bedrijfstgroepering. Er is te veel over parallelisatie en diversificatie geschreven om uitwijding daarover hier te rechtvaardigen. Dit verschijnsel is de laatste jaren sterk gevoed door de

21) *The new Encyclopaedia Britannica*, Macropaedia, Volume 2, blz. 516-518.

22) Ralph C. Epstein, Producers growth curves in an expanding industry, *Harvard Business Review*, april/oktober 1928.

23) De Jong, op. cit.

24) Voor een aantal van deze verschijnselen, zie Jan Romein, *Op het breukvlak van twee eeuwen*, deel I, Leiden, 1967, blz. 262 e.v.

25) M. P. McNair, *Expenses and profits in the chain grocery business*, 1931. Geciteerd bij A. C. R. Dreesmann, *Vernieuwing en vooruitgang*, Preadvies VEDIS, 1969, blz. 13. De nieuwe distributievormen berusten overigens op een regelrechte verkorting i.p.v. een verlenging van de produktieweg.

26) Zie voor de gemelde verschijnselen en hun betekenis in de VS, Hotchkiss, op. cit., blz. 184-201.

Oude tendensen en nieuwe ontwikkelingen in de internationale textielindustrie 1945-1975 (III)*

DR. W. T. KROESE

5. Pyrotechnische prijsontwikkelingen en de invloed daarvan op de kostprijzen van garens en weefsels

Het is bepaald niet alleen de schaarste aan katoen geweest die de prijsschommelingen in de laatste vijf seizoenen zo'n pyrotechnisch karakter verleenden. Tal van andere invloeden zoals vergelijkende prijzen van agrarische producten, wijzigingen in valutaverhoudingen, toenemende inflatie, grote stijgingen in de produktiekosten en ook de onzekerheden voortvloeiende uit de oliecrisis hebben hun invloeden doen gelden.

Tabel 26. Katoennoteringen Liverpool CIF index - SM 1/16". Amerikaans type, 1967 - 1975
(\$ cts - lb)

	1967	1968	1969	1970	1971	1972	1973	1974	1975
Januari	28,75	33,10	28,25	28,25	30,90	39,85	39,40	88,80	46,80
Juli	28,85	30,55	27,80	28,60	33,50	34,00	61,80	62,15	54,10

Bron: Gemiddelde prijzen van de goedkoopste vijf variëteiten op de Liverpool Cotton Exchange.

Hoewel de vloeiende lijn van een grafiek een veel levendiger weergave is dan deze droge opsomming van cijfers, blijkt toch ook uit de tabel hoe abnormaal hoog de noteringen in 1973/1974 geweest zijn. Het zou interessant zijn indien dit overzicht aangevuld zou kunnen worden met een raming van de grootte der a-speculatieve aankopen, die in dit katoenjaar verricht zijn.

Reeds eerder hebben wij gewezen op het complexe karakter van het begrip katoen. In tabel 14 splitsten wij de wereldkatoenproductie in 5 groepen van vezellengten. In de vol-

verschuivingen (van kwantitatieve aard) in de bestedingsstructuur, waartegen op continuïteit gerichte ondernemingen zich teweeststellen. Het impliceert wel dat tal van markten de laatste tien jaar een verhevigde toetreding door nieuwkomers hebben laten te zien gegeven waarvan de gevolgen evenmin zijn uitgebleven.

Sombart zag in de bedrijfsintensivering de sleutel van de kapitalistische produktiewijze, waarbij rationaliteit, vereenvoudiging en planmatigheid de voortbrenging zouden beheersen. Maar ook indien dat voor alle individuele bedrijfshuishoudingen op zou gaan, impliceert dit nog niet dat het voortbrengingssysteem als zodanig deze trekken ook vertoont. De ontwikkelingen in de externe bedrijfsorganisatie wijzen reeds in de richting van contraire tendenties. De trits kende en kent zijn contra-positie: verspilling, proliferatie en anarchie. Om deze contra-positie in haar volle betekenis en reikwijdte te kunnen vatten, dienen we eerst nog het vraagstuk van de marktform nader te bezien.

A. van der Zwan

gende tabel geven we — zij het zeer globaal — enkele noteringen uit vier van deze groepen met de vermelding van de typen garens die men uit deze katoensoorten spint.

Tabel 27. Katoenprijzen voor verschillende categorieën garens, overeenkomende met bepaalde vezellengte-groepen

(US \$ cts per lb, CIF noteringen)

	Grove gekeerde garens	Medium/fijne gekeerde garens	Medium/fijne gekamde garens	Fijne gekamde garens
	USA MI*	Liverpool CIF Index	Giza 67 (Egypt)	Menoufi (Egypt)
Januari 1970	26,5	28,2	49,4	63,4
1971	28,9	30,9	48,4	60,9
1972	40,6	39,9	56,6	65,7
1973	38,4	39,4	56,9	65,2
1974	75,1	88,8	139,5	154,8
1975	44,0	46,8	110,3	136,9

Bron: Liverpool Cotton Exchange.

Het is een keuze uit een grote verscheidenheid van katoensoorten ieder weer met verschillende noteringen. Katoen is bepaald geen gelijkvormig agrarisch produkt.

Voor m.m.f.-prijzen bestaan geen beursnoteringen. Bovendien zijn er grote verschillen in prijzen van vezels en garens mét en zonder handelsmerk. Het enige wat wij kunnen doen om een prijsvergelijk tussen katoen en m.m.f.'s te bewerkstelligen is in de volgende tabel een voortzetting te geven van het in vorige overzichten reeds geschetste verloop van de katoenprijzen en de noteringen van polyestervezel in Amerika.

De eerste kruising waarbij katoen duurder werd dan polyester vond plaats eind 1971/begin 1972. Van begin 1973 tot medio 1974 waren de katoennoteringen zeer veel hoger dan de m.m.f.-prijzen: het resultaat van de wilde schommelingen der katoenprijzen in de kalenderjaren 1973/1974.

Het is weliswaar slechts een incidentele vergelijking, toch zal deze tabel wel als indicatie dienst mogen doen voor andere katoentypen en de daarmee concurrerende m.m.f.-soorten.

Met een prijsvergelijking als in tabel 28 gegeven is men er echter nog niet. Bij het gebruik van gekamde katoenen garens bijv. moet men betere hoger geprijsde katoensoorten gebruiken dan die welke als standaard voor de beursnotering dienst doen. Vervolgens zijn er de verschillen in vochtpercentages, het kamverlies (ca. 27%), het sterkteverschil en de hogere financieringskosten voor het langer in voorraad houden van katoen. Het is echter ondoenlijk dergelijke prijzen van katoensoort tot katoensoort uit te werken en deze

* De delen I en II verschenen in *ESB* van resp. 7 en 14 januari jl.

Tabel 28. Katoenprijzen (SML1 1/16") en noteringen van polyestervezel in Amerika

	1964		1965		1966		1967	
	januari	juli	januari	juli	januari	juli	januari	juli
Polyester.....	114,—	98,—	84,—	84,—	84,—	84,—	69,—	58,—
Katoen.....	32,91	25,88	24,02	24,13	23,55	23,90	22,88	23,77
	1968		1969		1970		1971	
	januari	juli	januari	juli	januari	juli	januari	juli
Polyester.....	61,—	54,—	50,—	45,—	41,—	41,—	38,—	36,—
Katoen.....	31,35	28,33	23,60	23,23	22,89	23,74	23,46	26,26
	1972		1973		1974		1975	
	januari	juli	januari	juli	januari	juli	januari	juli
Polyester.....	34,50	34,50	34,50	38,—	38,—	46,—	49,—	45,—
Katoen.....	33,85	35,22	32,29	52,09	78,08	55,30	36,10	42,77

Bron: Katoen: USDA, Cotton Price Statistics. Polyestervezel: praktijkcijfers; verzameld door National Cotton Council of America.

dan met de prijsnoteringen van de ene m.m.f.-soort na de ander te vergelijken.

Welke gevolgen hebben zulke divergerende prijzen? Eveneens een complex probleem waar alleen de continuïteit van de becijferingen een oplossing kan bieden. Reeds eerder hebben we namelijk gepoogd een vergelijking te treffen door de productie-curven van polyester/katoenblends 3) en daarmee vergelijkbare fijne katoenweefsels naast elkaar te plaatsen. Deze vergelijking is voor de laatste jaren voortgezet.

Tabel 29. Productie in de USA van weefsels vervaardigd uit fijne katoen en uit vergelijkbare polyester/katoenblends, 1964 - 1975

(totalen van elk eerste kwartaal; in mln. lineair yds)

Productie in kwartaal I	Weefsels uit		Productie in kwartaal I	Weefsels uit	
	katoen	blends		katoen	blends
1964.....	378	106	1970.....	92	484
1965.....	372	151	1971.....	57	493
1966.....	315	281	1972.....	46	506
1967.....	268	263	1973.....	39	642
1968.....	206	412	1974.....	24	629
1969.....	139	505	1975.....	18	440

Bron: US Department of Commerce, Washington.

Het was medio 1967, dat de weefsels uit polyester/katoen de overhand kregen. Natuurlijk is niet alleen het prijsverloop dat in tabel 28 genoemd werd de oorzaak van de „overwinning” der fijne blends. Een belangrijke rol hebben de grondstofnoteringen echter ongetwijfeld wél gespeeld.

Tenslotte ronden we deze paragraaf af met een poging de weerslag van de prijsontwikkelingen in de kostprijzen van enkele garens en weefsels te berekenen.

Tabel 30. Kostprijzvergelijkingen van garens en weefsels uit katoen en cellulosics

(garens: \$ cts/kg; weefsels: \$ cts/meter)

	1966		1969		1971		1975	
	katoen	rayon vezel	katoen	rayon vezel	katoen	rayon vezel	katoen	rayon vezel
Garens Eng. nr. 30.....	115	95	119	91	129	97	238	237
Weefsels (36" breed; gebleekt), garens 30/30; draden 68x66 p.sq.inch	26,1	23,9	27,1	22,8	31,5	26,9	56,0	55,0

Bron: berekeningen uit de praktijk in West-Europa.

Steeds blijven de garens en weefsels uit cellulosics in prijs onder de gelijksoortige katoenproducten. De grote prijsverhoging in 1975 komt ook hier duidelijk naar voren.

Meer nog dan bij de vergelijkingen der kostprijzen van garens en weefsels uit katoen en cellulosics is het hier van belang in welk jaar en welke maand de berekening wordt uitgevoerd. Door de prijs- en valutashommelingen ontstaan grote verschillen.

In januari 1975 waren de fijne katoenen garens duurder dan vergelijkbare blends. Wat de twee standaardweefsels betreft, lagen de noteringen van katoenen en gemengde weefsels vrijwel gelijk. Wel een contrast met de situatie van een 10 jaar geleden.

Tabel 31. Kostprijzvergelijkingen van garens en weefsels uit katoen en non-cellulosics

(garens: \$ cts/kg; weefsels: \$ cts/meter)

	1966		1969		1971		1975	
	katoen	PC	katoen	PC	katoen	PC	katoen	PC
Garens Eng. nr. 40.....	160	263	170	200	173	184	334	326
(PC: Polyester 2/3; Katoen 1/3)	katoen	P	katoen	P	katoen	P	katoen	P
Eng. nr. 60.....	200	332	208	251	217	220	461	342
(P: Polyestervezel)	katoen	PC	katoen	PC	katoen	PC	katoen	PC
Weefsels (36" breed; gebleekt) garens 40/40; draden 129x66 p.sq. inch.....	38,6	63,0	40,4	49,3	41,5	51,5	72,7	73,8
	katoen	PR	katoen	PR	katoen	PR	katoen	PR
(36" breed; gebleekt).....	35,3	54,0	36,6	43,8	37,5	44,9	62,6	61,5
(PR: Polyester 70% Rayon-vezel 30%)								

Bron: berekeningen uit de praktijk in West-Europa.

6. Capaciteiten en producties

Het is een uniek voorrecht van de textielindustrie over een capaciteits-statistiek te kunnen beschikken welke uit de periode van even voor de eerste wereldoorlog dateert. Ongetwijfeld zijn er in de ruim zestig jaar, dat IFCATI deze cijfers verzamelt, grote technische wijzigingen opgetreden. Een spin-spindle van nu is nauwelijks meer te vergelijken met die uit de jaren twintig of dertig; hetzelfde geldt voor weefmachines waarbij breedteverschillen het beeld nog meer vertroebelen. Maar deze veranderingen kennen geen nationale of continentale grenzen. Elke onderneming, elk land is in de gelegenheid zijn machinepark op dezelfde wijze te moderniseren en zodoende aan te passen aan de steeds wisselende nieuwe concurrentieverhoudingen. Grof gerekend kan bijvoorbeeld de produktiviteit van een open-end rotor op ca. 3 à 3½ maal van die van een moderne conventionele spindle gesteld worden. Maar iedereen is vrij in dergelijke moderne machines te investeren. En dat maakt het bestuderen van de capaciteitscijfers nog altijd zinvol (zie tabel 32).

Opvallend is altijd weer het grote contrast tussen de cijfers voor West-Europa en de USA. Toegegeven, de rigoureuze afbouw van de spincapaciteit in Engeland heeft de Europese cijfers sterk beïnvloed 4). Toch blijkt telkens hoezeer de USA, speciaal na de tweede wereldoorlog voortdurend een doelbewust industrieel beleid heeft gevoerd. Waar mogelijk zijn daar te lande de initiatieven genomen om tot internationaal aanvaarde overeenkomsten te komen. Binnen dit kader — de zogenaamde LTA's dus waarop wij later (in paragraaf 10) terugkomen — zijn vervolgens gede-

3) Blends: 2/3 polyester/1/3 katoen.

4) In 1950 telde Engeland nog 28,6 mln. spindles; in 1960: 14,1 mln.; 1970: 3½ mln.; 1973: 2,7 mln.

Tabel 32. Wereld-spincapaciteit

(mln. spindles; katoensysteem; % index 1939: 100)

	West-Europa		USA		India		Japan		Overige landen	
	mln. sp.	%	mln. sp.	%	mln. sp.	%	mln. sp.	%	mln. sp.	%
1914.....	87,9	128	31,5	124	6,4	63	3,4	30	2,2	27,5
1929.....	91,5	133	34,8	137	8,7	86	6,5	57	6,2	77,5
1939.....	68,8	100	25,4	100	10,1	100	11,4	100	8,0	100
1950.....	57,3	84	23,0	91	10,5	104	4,4	39	8,7	109
1960.....	40,4	59	20,1	79	13,5	134	13,0	114	15,5	194
1970.....	22,1	32	19,6	77	17,9	177	11,6	102	27,5	344
1971.....	21,9	32	19,2	77	17,9	177	12,1	106	26,5	331
1972.....	20,8	30	18,1	71	18,4	182	12,3	108	28,7	359
1973.....	21,1	31	18,9	74	18,5	183	11,9	104	30,0	375

Bron: IFCATI.

tailleerde handelsafspraken gemaakt die — ook al lieten zij een toenemende infiltratie op de nationale markt toe — toch een meer geleidelijke afbouw en een aanpassing aan de nieuwe verhoudingen mogelijk maakten. En daar was het ook om te doen.

Er zijn thans tekenen dat „Brussel” uit dit voorbeeld enige lering trekt. Voor zeer vele Westeuropese textielondernemingen komt de huidige activiteit echter 15 jaar, dus veel, te laat.

Japan, het derde klassieke produktieland heeft zich geheel hersteld van de teruggang in capaciteit gedurende de tweede wereldoorlog. De piek lag in 1963 met 13,3 mln. spindles. Wanneer dit nodig is past het zijn capaciteit — door verschroting — aan bij de ook daar optredende afnemende export-vraag.

India laat voortdurend stijgende cijfers zien. Naast de in fabrieken georganiseerde weefindustrie vinden de spinnerijen voor 40% van hun produktie afzet in de zogenaamde gedecentraliseerde sectoren van de verderverwerkende industrie.

De groep „overige landen” vertoont — volkomen begrijpelijk — grote toename van de capaciteit; uitgedrukt in het cijfer voor 1939 met 275%. Een schatting van de spreiding van de spincapaciteit is in tabel 33 verwerkt.

Tabel 33. Spincapaciteit in de derde wereld, 1973

(mln. spindles; katoensysteem)

Afrika.....	4,4
Amerika (excl. USA).....	11,5
Azië en Oceanië (excl. India en Japan).....	14,1

Het is verstandig deze ontwikkeling op de voet te blijven volgen. Economische wetten werken veel sneller dan vele outsiders, die ook nu nog menen de internationale arbeidsverdeling te moeten stimuleren zich realiseren (zie tabel 34).

Ook hier zijn dezelfde trends merkbaar, zij het hier en daar — in tegenstelling tot het overzicht van de spincapaciteiten — wat minder geprononceerd.

Wat de USA betreft, werden de laatste vier jaar nieuwe cijfers verstrekt die alle weefmachines inhouden; dus ook die welke zich buiten de eigenlijke katoenindustrie in m.m.f.-en wolbedrijven bevinden en geschikt zijn om er katoenen en m.m.f.-weefsels mee te produceren. De laatst vergelijkbare cijfers zijn voor 1971 bekend, namelijk volgens de oude methode berekend: 220.000; volgens de nieuwe methode: 341.000. Het jongste capaciteitscijfer voor januari 1975 is 314.500 machines; ook sedert 1971 een teruggang, maar dan toch een zeer geleidelijke, namelijk 8% in 4 jaar. Het verschil tussen de wijze waarop de Amerikaanse industrie haar produktiecapaciteit de laatste decennia vrijwel in stand houdt en de decimering ervan in West-Europa blijft dus toch nog steeds zeer in het oog lopend.

In India bestaat naast het in de tabel opgevoerde aantal weefmachines een zogenaamde gedecentraliseerde capaciteit

Tabel 34. Wereld-weefcapaciteit

(excl. USSR - Oost-Europa - China; 1.000 weefmachines; % index 1939: 100)

	West-Europa		USA		India		Japan		Overige landen	
	1.000 mach.	%	1.000 mach.	%	1.000 mach.	%	1.000 mach.	%	1.000 mach.	%
1930.....	1.528	118	669	122	180	189	189	57	159	95
1936.....	1.300	100	574	100	202	100	333	100	166	100
1952.....	1.022	79	399	70	198	98	290	87	275	166
1960.....	789	61	320	56	206	102	372	112	391	236
1970.....	419	32	230	40	209	103	368	110	576	347
1971.....	395	30	341 a)	209	103	352	106	607	366	366
1972.....	369	28	332 a)	207	102	322	97	606	366	366
1973.....	356	27	322 a)	206	102	323	97	669	403	403

a) Herziene cijfers; commentaar in de tekst verwerkt.

Bron: IFCATI.

van ca. 200.000 machines. Mét de ca. 3¼ à 3½ mln., niet continu in bedrijf zijnde handweefgetouwen te zamen, nemen deze ⅓ van de geproduceerde garens af.

Dit is de verklaring voor de divergentie tussen de cijfers voor India van de ontwikkeling in de spin- en weefcapaciteiten.

De grote toename van de capaciteit der overige landen is ook hier zeer sprekend. Een nadere specificering van die weefcapaciteit is in de volgende tabel 35 te vinden.

Tabel 35. Weefcapaciteit in de derde wereld, 1973

Afrika.....	88.000 weefmachines
Amerika (excl. USA).....	278.000 weefmachines
Azië en Oceanië (excl. India en Japan).....	303.000 weefmachines

Uitgedrukt in de in tabel 34 gebruikte index — het capaciteitscijfer voor 1936 — een toename van 300%.

In aansluiting op de capaciteitscijfers volgen hier de bereikte spindle- en weefgetouwen van enkele belangrijke produktielanden.

Tabel 36. Spindle- en weefgetouwen

(gemiddelde weekcijfers per spindle en weefgetouw)

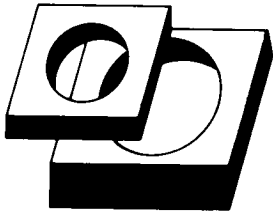
Per Spindle	België	West-Duitsland	Italië	Nederland	Engeland	India	Japan	USA	Frankrijk
1960.....	96,2	72,7	84,0	89,4	43,0	116,7	92,8	119,6	79,3
1970.....	98,8	77,9	79,9	102,8	71,1	129,4	102,4	116,9	89,5
1973.....	105,0	87,0	81,0	98,3	80,0	119,6	119,5	124,0	92,7
Per Weefgetouw									
1960.....	77,8	76,3	65,9	72,6	50,7	102,8	92,1	123,6	67,6
1970.....	n.b.	69,9	64,4	86,8	60,5	110,5	97,7	120,6	79,5
1973.....	104,4	80,0	69,4	103,0	70,0	112,4	102,2	128,0	83,5

Bron: IFCATI.

Een vooruitgang over de gehele linie. Uit de aard der zaak, want het kapitaalintensieve karakter van de moderne textielindustrie vraagt om een optimaal benutten van het kostbare machinepark. De hoogste cijfers zijn voor de USA, India en Japan, al zijn dit nog geen internationale records. In 1970 — zo rapporteert GATT's *Study on textiles* (december 1972) — stond Japan bijvoorbeeld op 86%, Hongkong op 135,8%, Korea op 121% en Taiwan op 114½%; cijfers gebaseerd op 5 dagen - 3 ploegen; een andere basis dus dan in tabel 36 vermeld is.

Ook in West-Europa stijgen de spindle- en loomuren. Engeland loopt in dit opzicht een oude achterstand in. Een weerslag hiervan is terug te vinden in het produktie-overzicht.

Immers, belangrijk is te weten, wat nu met deze spin- en weefcapaciteiten geproduceerd wordt, wat zijn de doekprodukties. Het bleek ditmaal moeilijker te zijn dan ooit tevoren daar een juist overzicht van te krijgen. Oude, vertrouwde informatiebronnen zoals dat van het Textile Statistics Bureau te Manchester moeten — volkomen begrijpelijk

Verdelingsmaatstaven van het gemeentefonds

DR. J. D. HILFERINK

Ca. 38% van de gemeentelijke inkomsten volgens de gewone dienst bestaat uit z.g. gemeentefondsuitkeringen 1). Het is de bedoeling van deze uitkeringen om aan de gemeente middelen te verschaffen, die naar eigen goeddunken van het gemeentebestuur kunnen worden besteed. Deze vrijheid om uitgaven te doen biedt de gemeente een zekere financiële zelfstandigheid. Vrijheid van handelen ontbreekt praktisch volledig bij andere, belangrijke soorten van inkomsten zoals doeluitkeringen en subsidies, die uitsluitend mogen worden bestemd voor de uitvoering van bepaalde, door hogerhand aangewezen taken.

De verdeling van de totale fondsuitkering over de afzonderlijke gemeenten vindt plaats op basis van objectieve maatstaven, die beogen zo veel mogelijk met de „behoefte” van de verschillende gemeenten rekening te houden. Deze maatstaven (inwonertal, oppervlakte, bodemgesteldheid e.a.) zijn ex-

plicit geformuleerd en in wettelijke regelingen vastgelegd. We hebben hier te doen met een allocatie-methode die vrijwel uniek is in de overheidssector, waar beslissingen over de verdeling van geldmiddelen meestal moeilijk zijn te doorgronden; ze zijn het resultaat van touwtrekken tussen belanghebbenden, waarbij de spelregels voor buitenstaanders niet duidelijk zijn of misschien wel grotendeels ontbreken, zodat er alleen maar beslissingen ad hoc worden genomen. Alleen al vanwege deze uitzonderlijke situatie verdient de allocatie-methode van het gemeentefonds onze belangstelling. Het zou overigens de moeite waard zijn om na te gaan onder welke omstandigheden een dergelijke methodiek op andere terreinen kans van slagen heeft, bijv. bij departementen of onderdelen daarvan. Zou het niet mogelijk zijn criteria te hanteren voor de toewijzing van gelden voor de openbare werken of voor de gezond-

heidszorg? Als we goed zijn geïnformeerd, wordt op het ogenblik bij het wetenschappelijk onderwijs al naarstig gezocht naar methoden om de verdeling van beschikbare middelen over de verschillende studierichtingen meer in overeenstemming te brengen met geobjectiverde behoeften 2).

Raad voor de Gemeentefinanciën

Keren we nu terug naar de verdeling van de gemeentefondsuitkering. Het behoort tot de taak van de Raad voor de Gemeentefinanciën — een adviescollege

- 1) *Tien jaar Raad voor de Gemeentefinanciën 1961-1971*, Den Haag, 1972, blz. 95.
2) Zie hierover *Nota Meerjarenafspraken 1975-1978* van de Rijksuniversiteit van Leiden en A. P. Ranner, Verdeling van universitaire personele middelen, *ESB*, 24 september 1975, blz. 916 e.v.

overigens — al te grote internationale activiteiten inperken. Het nieuwe, op dit steeds uitgebreider wordend terrein werkzame informatiecentrum, het Textiles Committee van het GATT te Genève zal — mede door een grondige aanpak — deze lacune voorlopig nog niet kunnen opvullen. In de tussentijd moeten we ons met schattingen behelpen. Het is dan ook niet zonder voorbehoud dat de volgende produktieraming gepubliceerd wordt (zie tabel 37).

Vergeleken met de capaciteitsafbouw is het opvallend hoezeer verschillende „vroegere” produktiegebieden: West-Europa, USA en Japan de laatste jaren wisten stand te houden. Verder valt daarbij de reeds eerder genoemde verschuiving van weefsels uit katoen naar die uit m.m.f.'s te constateren.

Bij de cijfers van India valt voor de jaren 1971/1974 op te merken, dat deze beduidend hoger zijn indien de produktie van weefsels vervaardigd in de „gedecentraliseerde sector” in de produktiestatistieken worden opgenomen. Deze zouden dan luiden:

	1971	1972	1973	1974
	8.100	8.820	8.540	9.100 mln. yards

Het doel van het Indiase vijfjarenplan is thans 12.400 mln. yards voor nationaal verbruik en 1.700 mln. yards voor export 5).

De groep overige landen produceerde de laatste tijd weefselhoeveelheden die praktisch gelijk waren aan die welke jaarlijks in West-Europa vervaardigd worden. Het is ge-

Tabel 37. Wereldproduktie van weefsels uit katoen en m.m.f.'s

(excl. USSR - Oost-Europa - China; mln. yds)

	West-Europa		USA		India		Japan		Overige landen	
	katoen	m.m.f.	katoen	m.m.f.	katoen	m.m.f.	katoen	m.m.f.	katoen	m.m.f.
1912/1913. (gem.)	14.530	—	6.800	—	1.210	—	1.050	—	1.200	—
1929.....	12.370	—	8.060	—	2.420	—	2.650	—	1.500	—
1936/1938. (gem.)	10.210	1.840	8.530	1.000	3.980	50	3.870	1.300	2.530	190
1950.....	10.400	1.750	11.200	2.950	3.660	—	1.540	610	3.900	—
1960.....	10.470	3.320	10.900	2.750	5.050	420	3.850	2.700	6.500	1.130
1970.....	9.010	5.470	8.100	7.540	4.570	1.020	3.130	5.130	10.700	1.850
1971.....	8.880	5.830	8.000	7.420	4.330 a)	1.080	2.970	5.080	11.140	1.890
1972.....	8.050	5.860	7.250	8.340	4.670 a)	990	2.710	4.770	11.020	2.320
1973.....	7.680	6.620	6.510	10.420	4.590 a)	970	2.850	5.050	12.250	2.590
1974.....	7.720	6.820	6.020	8.960	4.750 a)	1.060	2.590	4.320	n.b.	n.b.

a) Aanvulling is verwerkt in de tekst.

Bron: The Textile Statistics Bureau, Manchester (en zijn voorgangers) tot 1971. De cijfers voor de laatste drie jaar werden verzameld met medewerking van IFCATI.

wenst deze tot in details nader te specificeren en vooral up to date te brengen. Het is de beste barometer voor de voorspelling van het textielklimaat van de naaste toekomst.

W. T. Kroese

5) Mr. R. Podar, *ICMF-journal* (weergegeven in *IFCATI's newsletter*, 5/75).

van de regering — onderzoek te richten en de benodigde gegevens te verzamelen om tot gefundeerde voorstellen voor het opstellen van verdeelingsmaatstaven te komen. Een recent voorbeeld van zo'n onderzoek is het *Advies inzake de maatstaven ter verdeling van de algemene uitkering van 1975*. Zoals op grond van publikaties uit het verleden al mocht worden verwacht, is het in vele opzichten een hecht doortimmerd stuk geworden, waarin het gehanteerde materiaal zorgvuldig wordt beschreven en de hypothesen, welke aan de vele berekeningen ten grondslag liggen, veelal worden vermeld. Het is alleen jammer dat in rapporten van de Raad nooit de precieze uitkomsten van statistische onderzoeken worden verantwoord (regressievergelijkingen, correlatiecoëfficiënten, standaardfouten van berekende regressiecoëfficiënten e.d.), zodat de lezer niet altijd de geldigheid van de getrokken conclusies kan beoordelen en evenmin de mede daarop gebaseerde voorstellen t.a.v. de verdeelingsmaatstaven. De Raad meent te kunnen volstaan met vaagheden als „Over het algemeen moest worden geconstateerd dat de onderzochte factoren slechts in bescheiden mate bijdragen aan de verklaring van waargenomen (uitgaven)verschillen” (blz. 15) en dat er „in het algemeen een redelijk positief verband bestaat tussen oppervlakte van gemeenten en bepaalde onderdelen van het behoefteniveau” (blz. 19). Wat betekent in dit verband „over het algemeen” en „in redelijke mate” en wat dienen we te verstaan onder het „behoefteniveau” en welke onderdelen daarvan zijn positief gecorreleerd? Op zulke vragen geeft het rapport geen antwoord. De onderzoeken van de Raad behoren tot de meest omvangrijke en diepgaande op het gebied van de gemeentefinanciën en zij vormen een belangrijke bron van informatie voor andere onderzoekers. Het is daarom aan te bevelen bij de presentatie van rapporten met deze omstandigheid rekening te houden en niet alleen te voldoen aan de wettelijke verplichtingen op het terrein van de advisering, maar daarnaast bij de presentatie wetenschappelijke normen in acht te nemen, zoals bijv. het verschaffen van alle relevante gegevens op grond waarvan conclusies zijn getrokken, opdat derden deze conclusies kunnen controleren en zo mogelijk kunnen voortbouwen op de verkregen resultaten 3).

Eisen ten aanzien van verdeelingsmaatstaven

Het is niet de bedoeling in dit artikel een volledig overzicht te geven van de inhoud van het eerdergenoemde rapport. We beperken ons tot het maken van enige kanttekeningen ten aanzien van de eisen waaraan de verdeelings-

maatstaven van het gemeentefonds naar het oordeel van de Raad moeten voldoen. Die eisen luiden als volgt.

1. De als maatstaf te hanteren omstandigheid (of het kenmerk) dient algemeen voor te komen en tevens gelijktijdig in elke gemeente periodiek te kunnen worden waargenomen.

2. De maatstaf moet op objectieve wijze, zonder dat daarvoor arbitraire beslissingen nodig zijn, in goed meetbare eenheden zijn uit te drukken.

3. De voor de verdeling aan te leggen maatstaf mag voorts niet op korte termijn beïnvloedbaar zijn door het beleid van de gemeente. Vermeden moet worden dat de gemeente door eenvoudige beleidsbeslissingen het bedrag van de uitkering kan wijzigen.

4. De maatstaven moeten een zodanig verband leggen met de behoefte aan middelen dat elke gemeente „tot op in redelijkheid aanvaardbare hoogte een aan dat van andere gemeenten gelijkwaardig voorzieningenniveau kan realiseren” (blz. 18). Anderzijds mogen de verdeelingsmaatstaven — aldus de Raad — niet een directe relatie leggen met bepaalde taken of doeleinden. „Zij dienen te zijn afgestemd op de aan de structuur en de functie van de gemeenten ontleende eigenschappen” (blz. 17).

Deze rubriek wordt verzorgd door het Instituut voor Onderzoek van Overheidsuitgaven

5. De maatstaven mogen niet worden beïnvloed door maatregelen van de centrale overheid (bedoeld wordt dat het rijk de verdeelingsmaatstaven niet mag hanteren als instrumenten voor het tot stand brengen van zijn beleid);

6. Enige andere, niet nader te noemen eisen van meer ondergeschikte betekenis.

De eerste drie eisen zijn van overwegend technische aard. Zij zullen waarschijnlijk algemeen worden aanvaard als noodzakelijke voorwaarden voor een bruikbaar verdeelingsstelsel. Op het vierde en vijfde punt zullen we hieronder meer uitvoering ingaan.

De uitgangspunten

Het is opmerkelijk dat het rapport onder punt 4, in enigszins vage bewoordingen, twee verschillende uitgangspunten voor het allocatie-systeem formuleert, die waarschijnlijk niet op harmonische wijze met elkaar zijn te verenigen. Enerzijds wordt gepleit voor een verdeelingsstelsel van de fondsuitkeringen dat „in redelijkheid” is afgestemd op de uitgaven die de gemeenten moeten doen voor het opbouwen en in stand houden van een onderling vergelijkbaar voorzieningenpeil. Aan de basis van deze benadering ligt een ziens-

wijze die Prof. Goedhart als volgt heeft geformuleerd: in een klein land als Nederland staat de maatschappelijke homogeniteit meer dan marginale verschillen in lokale collectieve voorzieningen in de weg 4). De uitkeringen van het gemeentefonds moeten daarom een fundamentele rol spelen „bij het waarborgen van collectieve voorzieningen die aan nationale standaarden voldoen” 5). Anderzijds zegt de Raad in zijn rapport dat geen directe relatie mag worden gelegd tussen verdeelingsmaatstaven en bepaalde gemeentelijke taken. Maar door deze voorwaarde te stellen wordt het bijna onmogelijk gemaakt om de middelen te verdelen op basis van het kostenniveau van een bepaald voorzieningenpakket. Het lijkt niet doelmatig om — zoals de Raad voorstelt — de verdeelingsmaatstaven, die zijn opgesteld voor het bereiken van een gelijkwaardig voorzieningenpakket, te baseren op de structurele kenmerken van gemeenten zoals bevolkingsomvang, mate van economische bedrijvigheid en oppervlakte. Het is in elk geval een bijzonder omslachtige en dus een weinig efficiënte methode om de gewenste gelijkwaardigheid in het aanbod van voorzieningen te realiseren.

Wellicht is deze discrepantie in de opvattingen van de Raad op historische gronden te verklaren. Sinds de totstandkoming in 1960 heeft de Raad gepoogd de maatstaven voor de verdeling te laten aansluiten bij de in de werkelijkheid bestaande verschillen in financiële behoefte van de gemeenten. Kenmerkend voor deze benadering is dat ze in hoofdzaak steunt op een analyse van de *feitelijke* inkomsten en uitgaven en de daarin van gemeente tot gemeente optredende verschillen. Alleen die (netto-)uitgaven van de gemeenten komen in beginsel in aanmerking voor een vergoeding via het gemeentefonds welke worden „veroorzaakt door systematische verschillen in omstandigheden waarin de gemeenten verkeren” 6). Het is van belang te constateren dat de „behoefte” van een gemeente wordt afgeleid van het uitgavenpeil uit het verleden. In deze aanpak staat niet het streven naar een gelijkwaardig voorzieningenpeil voorop. Het rapport van de z.g. commissie-Oud 7) van 1956, dat de

3) Het is uiteraard mogelijk de Raad om inzage van het gebruikte materiaal te verzoecken.

4) C. Goedhart, De lokale overheidsfinanciën in de theorie van de begrotingspolitiek, *Openbare Uitgaven*, april 1973, 's-Gravenhage, 1975, blz. 10.

5) C. Goedhart, o.c., blz. 12. Zie ook J. W. van der Dussen, *De allocatie van middelen en de financiële-verhoudingswet*, 's-Gravenhage, 1975, blz. 265/266 en blz. 284 e.v.

6) C. van den Berg, *De structuur van de gemeentelijke uitgaven*, Leiden, 1956, blz. 1-2.

7) *Rapport betreffende een regeling van de financiële verhouding tussen het rijk en de gemeenten voor 1958 en volgende jaren*, 's-Gravenhage, 1956, blz. 24.

principes voor de bepaling van de verdelingsmaatstaven bevat, zegt alleen dat „aanmerkelijke verschillen in voorzieningenpeil” tussen de gemeenten onderling moeilijk zijn te dulden. Centraal staat de eis van objectieve maatstaven, „opdat de gemeenten voor haar middelenvoorziening onafhankelijk zijn van de inzichten van de executieve overheidsorganen” 8).

Tegen de traditionele benaderingswijze zijn in de loop van de jaren ernstige bezwaren gerezen. Zo moet de Raad in zijn rapport van 1975 constateren dat men op grond van een vergelijkend onderzoek naar de uitgaven niet langer verdelingsmaatstaven op het spoor kan komen, „omdat de uitgaven van de gemeenten tot op grote hoogte bepaald worden door de omvang van de ter beschikking staande middelen, derhalve door het bestaande uitkeringsstelsel” (blz. 5). Voorts wordt in het rapport *Enige voorstellen betreffende de verdeling der middelen van het Gemeentefonds* uit 1968 reeds opgemerkt dat de reële behoefte aan financiële middelen niet op adequate wijze kan worden afgeleid uit de feitelijke uitgaven en inkomsten van gemeenten, omdat het mogelijk is dat „tussen gemeenten met een vergelijkbaar uitgavenniveau een aanmerkelijk verschil in voorzieningenpeil bestaat” (blz. 3). We zien dat de Raad hier tot de opvatting komt dat het verdelingssysteem niet alleen dient te steunen op een analyse van de uitgavenverschillen, maar ook — en vooral — op verschillen in omvang en kwaliteit van geboden voorzieningen.

Beide opvattingen vinden we terug in het rapport van 1975, zonder dat de Raad zich uitspreekt voor één van beide, naar onze mening onverenigbare standpunten. Dat gebeurt althans niet expliciet. Als we goed zien, moet impliciet echter wel een keuze zijn gemaakt uit deze of andere mogelijkheden. Hoe kan de Raad anders concluderen (blz. 10 e.v., 1975) dat een fundamentele wijziging in de verdelingsmaatstaf noodzakelijk is, in deze zin dat bijv. het effect van het inwonertal op de uitkering sterk moet worden verminderd, terwijl daarentegen de invloed van de omvang en samenstelling van de gemeentelijke bebouwing én de mate van bedrijvigheid in de gemeente aanzienlijk moet worden vergroot. Op grond van welke overwegingen concludeert de Raad tot deze ingrijpende wijzigingen? Niet op grond van het feitelijke uitgavenverloop, want dat wordt grotendeels bepaald door het (onjuist geachte) uitkeringsstelsel. Misschien heeft de Raad vastgesteld dat de voorzieningenniveaus van de gemeenten als gevolg van het bestaande stelsel onaanvaardbare afwijkingen gaan vertonen en zijn de nieuwe voorstellen bedoeld om deze afwijkingen te corrigeren? Dat is ook niet juist, omdat de pioniersarbeid van de Raad op dit terrein niet heeft geleid tot „een

voor het onderzoek bruikbare meting van de onderlinge verhoudingen (in voorzieningenniveau)” (blz. 13, 1975). Er zijn kennelijk andere, niet gepubliceerde uitgangspunten, waaruit de Raad kan afleiden dat het bestaande verdelingssysteem fundamentele tekortkomingen vertoont en — wat nog frappanter is — waaruit het college nauwkeurig kan afleiden welke wijzigingen (naar aard en omvang!) in het systeem moeten worden aangebracht.

Involed van het rijk

Er is nog een ander principieel aspect aan het verdelingssysteem dat in de adviezen van de Raad wordt gepresenteerd, nl. de eis dat de verdelingsmaatstaven niet als instrumenten voor het beleid van de centrale overheid mogen worden ontworpen en gebruikt. Zo'n situatie doet zich voor als het rijk bijv. zou streven naar het bereiken van een gelijkwaardig voorzieningenniveau in alle gemeenten, en de daarvoor vereiste juridische en financiële maatregelen zou treffen, ook in de sfeer van de gemeentefondsuitkering door een relatie te leggen tussen de kosten van wenselijk geachte voorzieningen en de verdelingsmaatstaven. Het is eveneens denkbaar de verdeling van de fondsuitkering mede af te stemmen op de doeleinden van het regionaal-economisch en planologisch beleid zoals verbetering van de ruimtelijke spreiding van de bevolking en de economische activiteiten en de bestrijding van acute werkloosheid. Zulke maatregelen van het rijk behoeven niet onverenigbaar te zijn met de door de Raad verlangde objectiviteit van de verdelingsmaatstaven. De betreffende departementen kunnen immers de voorwaarden waarop toekenning van bepaalde uitkeringen via het fonds plaatsvindt expliciet formuleren en openbaar maken, zodat een ieder kan vaststellen welke gemeente voor deze uitkering in aanmerking komt en waarom dat zo is.

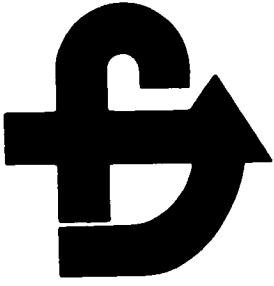
Een alternatief instrument voor sturing van de gemeenten door het rijk is het verstrekken van specifieke uitkeringen (doeluitkeringen, subsidies e.d.) Deze soort van uitkeringen heeft een directe invloed op de beleidsvrijheid van gemeenten. „Zij zijn in een niet gering aantal gevallen in de hand van vakdepartementen middel om — ook zonder wettelijke basis — invloed uit te oefenen op het tot stand komen van gemeentelijke voorzieningen, zowel wat betreft de spreiding daarvan naar ruimte en tijd als de vorm van die voorziening”, aldus de Raad in zijn helder geschreven en boeiende advies inzake „knelpunten welzijnsbeleid en welzijns-wetgeving” van april 1975 (blz. 2-3). Dit alternatieve sturingsinstrument wordt door de Raad verworpen, tenzij het gaat om de vergoeding van kosten die zeer onevenwichtig over de gemeenten

zijn gespreid en om die reden moeilijk zijn onder te brengen in het verdelingsstelsel van het gemeentefonds. De Raad is van oordeel dat het huidige stelsel van rijksbijdrageregelingen gaandeweg moet worden afgebroken; in plaats daarvan dient het bedrag van de gemeentefondsuitkering te worden vergroot. Ordening van rijkswege moet in de eerste plaats lopen „via wettelijke voorschriften omtrent de inhoud van de voorzieningen en de wijze van financiering daarvan” (blz. 3, april 1975).

Samenvattend kunnen we concluderen dat naar het oordeel van de Raad de beïnvloeding van het gemeentelijke beleid door het rijk — indien nodig — via wettelijke regelingen moet lopen en dat de financiering van de uit deze wettelijke verplichtingen voortvloeiende kosten bij voorkeur moet plaatsvinden via de (vrij besteedbare) uitkeringen van het gemeentefonds. Deze stellingname doet enige vragen rijzen. Bijv., hoe stelt de Raad zich voor dat de aansluiting zal zijn voor afzonderlijke gemeenten tussen hun inkomsten volgens fondsmaatstaven (op basis van structurele kenmerken van gemeenten) en hun uitgaven volgens de wettelijke regelingen? Is het uit een oogpunt van doelmatigheid niet gewenst om de verdelingsmaatstaven af te stemmen op de eisen die het goed functioneren van de wettelijke regelingen daaraan stellen, zodat de kans op het ontstaan van tekorten en overschotten in de afzonderlijke gemeenten wordt verkleind? De Raad zal hiertegen vermoedelijk bezwaar maken, omdat dan de verdelingsmaatstaven op indirecte wijze door het rijk worden bepaald. Als wettelijke regelingen op grote schaal worden ingevoerd, wordt trouwens de besteding van de gemeentefondsuitkering in feite vastgelegd door het rijk, waardoor de ratio van dit uitkeringsstelsel grotendeels komt te vervallen, omdat er dan van een eigen gemeentelijk beleid nauwelijks sprake meer kan zijn. Stel nu dat op verschillende terreinen van overheidszorg een wettelijke regeling ontbreekt en het rijk hetzij via rijksbijdragen hetzij via beïnvloeding van de verdelingsmaatstaven invloed wenst uit te oefenen, welk alternatief preferereert de Raad dan? En op welke gronden?

Het is wel duidelijk dat de raad in de komende jaren met problemen zal worden geconfronteerd, waarvan de oplossing een bezinning op de traditionele uitgangspunten noodzakelijk maakt. In het bijzonder is het de vraag hoe het streven naar uniformiteit of althans gelijkwaardigheid in het voorzieningenpakket op doelmatige wijze kan worden bevorderd, zonder de vrijheid van handelen van de gemeenten al te zeer te be-

8) Rapport van de commissie-Oud, o.c., blz. 25.

Het belastingregiem van de gehuwde vrouw

PROF. DR. J. H. CHRISTIAANSE

Zeer principieel is hetgeen onlangs is geschied in de Tweede Kamer bij wetsontwerp 13630 door de aanvaarding van het amendement-Dolman inzake de zelfstandige fiscale behandeling van de gehuwde vrouw die uitkeringen geniet krachtens arbeidsongeschiktheid of werkloosheid. De bewindslieden van Financiën hebben aanvaarding van het amendement krachtig ontraden, maar gelet op de rampsituatie van de gijzelingen geen ander geschut in stelling willen brengen. Hun voornaamste contra-argument was: niet te voorziene precedentwerking met vergaande budgettaire gevolgen in de toekomst. Men denke aan de gehuwde vrouwen die pensioen ontvangen, hetgeen thans te zamen met het inkomen van de man wordt belast. Als men een punt maar genoeg geïsoleerd beschouwt, is het spoedig zeer gerechtvaardigd.

Er komt nu van het Ministerie van Financiën een nieuwe studie over het gehele vraagstuk van de belastingheffing van de gehuwde vrouw. Aangezien het Fiscaal-Economisch Instituut van de Erasmus Universiteit Rotterdam dit onderwerp koos voor de eerste lustrumviering, heeft het Instituut zich in het recente verleden veel met vrouwen bezighouden, uiteraard zich beperkend tot hun fiscale status. Gewezen zij op de publicaties van Wijle en de documenten van het lustrumcongres „Man, Vrouw, Fiscus”. De recente ontwikkelingen doen mij persoonlijk meer en meer terugkeren tot de vroeger geuite voorkeur in mijn boekje *Eerherstel voor de inkom-*

perken. Dat vereist o.a. meer studie naar de precieze inhoud van het begrip „gelijkwaardig voorzieningspakket”. Een andere vraag is of de verdeelsleutels van het gemeentefonds niet mede mogen fungeren als instrumenten van het beleid van de centrale overheid als de objectiviteit van de maatstaven wordt gewaarborgd en door deze gang van zaken het bedrag van de fondsuitkeringen kan worden vergroot ten koste van andere uitkeringen zoals doeluitkeringen en subsidies.

J. D. Hilferink

stenbelasting, te weten de zogenaamde „splitsing”. Dat wil zeggen, het samenvoegen van eventueel inkomen van beide zijden, maar in ieder geval de splitsing in tweeën van het inkomen, waarvan normaliter ook twee mensen ten minste leven, zodat ook fiscaal erkenning plaatsvindt van de vrouw die thuis een volle dagtaak vervult. Men kan bij de *samenstelling* van inkomen van man en vrouw een aantal verschillende tariefconcepties volgen. Men kan het echtpaar hetzelfde tarief geven als een ongehuwde. Een echtpaar met f 30.000 wordt dan belast als een onge-

Deze rubriek wordt verzorgd door het Fiscaal-Economisch Instituut van de Erasmus Universiteit Rotterdam

huwde met f. 30.000. De situatie hadden wij hier tot 1940. Je zou kunnen zeggen, dat de vrouw een particuliere liefhebberij was van de man of, mooier gezegd, een quantité négligeable voor de fiscus. Je kunt ook — dat heeft mijn voorkeur — het echtpaar behandelen als twee ongehuwden met ieder de helft van het inkomen. Bij een gezamenlijk inkomen van f. 30.000 is de belastingdruk dan gelijk, of de man en de vrouw nu beiden f. 15.000 inbrengen, de man f. 18.000 en de vrouw f. 12.000, dan wel de man de volle f. 30.000 en de vrouw niets. Dat is het systeem van de „splitsing” dat in de Verenigde Staten en de Duitse Bondsrepubliek gelding heeft gehad of nog heeft onder bepaalde omstandigheden. Het is een erkenning van het feit dat de vrouw die thuis is evenzeer bijdraagt tot het inkomen dat de man verdient.

De derde mogelijkheid — opnieuw bij de veronderstelling van de samenstelling — is dat het echtpaar lager wordt belast dan de ongehuwde, maar toch meer dan bij de zoëven genoemde splitsing. Daarbij wordt rekening gehouden met de draagkracht verhogende factoren die van het huwelijk uitgaan. Dit systeem hebben wij in Nederland tot 1973 gekend. In 1973 heeft de wetgever niet geheel de gezinsbelastinggedachte losgelaten, maar alleen voor het

arbeidsinkomen geen bijtelling meer geëist bij het inkomen van de man. Dat was nadrukkelijk bedoeld voor het actief verwerven van het arbeidsinkomen. Door het amendement van de heer Dolman is op deze principiële benadering in 1973 inderdaad een ernstige inbreuk gemaakt door ook de gehuwde vrouw die arbeidsongeschiktheidsuitkeringen of uitkeringen ingevolge de Wet Werkloosheidsvoorziening ontvangt afzonderlijk in de belasting te betrekken, ook al kan men dit aanvaarden als een verzachting in de belasting sfeer voor hen, die waarschijnlijk in vele gevallen toch reeds geen gemakkelijk plaats in de samenleving hebben.

Zoals ik al zei ligt mijn uiteindelijke voorkeur bij de splitsing. Nu de bewindslieden van Financiën een pad moeten opgaan dat zij zelf niet verkiezen, lijkt het mij nuttig in de studie die is aangekondigd de door mij voorgestane variant van de splitsing opnieuw te bezien. Het alternatief is volledig gescheiden belastingheffing van man en vrouw, met alle problemen van technische aard daaraan verbonden. Er moet wel iets gebeuren, aangezien tussen gehuwde vrouwen in hun fiscale status ongelijkheid troef is.

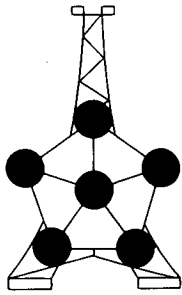
J. H. Christiaanse

Mededeling

Simula User's Conference

Van 8-10 september 1976 organiseert de Association of Simula Users haar vierde Simula User's Conference over de Simula-taal met toepassingen vanuit de werkelijkheid, operating systems, data base design, simulatie enz. Tevens bestaat er de mogelijkheid van het schrijven van papers.

Plaats: Leeuwenhorst Congressentrum, Noordwijkerhout. Inlichtingen: Drs. H. G. Sol, Rijksuniversiteit Groningen, Postbus 800, WSN 7, Groningen.

Energie: opties op lange termijn

S. H. ELLENS

Deze Energiekroniek is in hoofdzaak gewijd aan een gesprek dat de auteur had met Prof. Wolf Häfele, in 1973 benoemd tot hoofd van het energieproject van het International Institute for Applied Systems Analysis te Laxenburg in Oostenrijk. Häfele gaf daarvoor leiding aan het onderzoek in West-Duitsland op het gebied van de natrium gekoelde snelle kweekreactor. Thans is hij binnen IIASA verantwoordelijk voor de formulering van onderzoek van energiesystemen, waarbij ook andere dan technische aspecten in de beschouwing worden betrokken.

Het bericht, dat de EG het noodzakelijk acht in de naaste toekomst in de EG-landen mogelijk tegen de 200 kerncentrales te doen bouwen ten einde rond 1985 over een vermogen van 160.000-200.000 MW te beschikken, roept de vraag op welke opties in aanmerking komen om de energievoorziening in dit deel van de wereld ook op lange termijn veilig te stellen. Vanzelfsprekend komen hier niet alleen economisch/technische, maar ook politieke overwegingen aan de orde. Onafhankelijk daarvan is het inderdaad noodzakelijk dat reeds thans een plan wordt gemaakt om aan denkbare situaties het hoofd te bieden. Het is ook nodig dat men zo'n plan kan bijsturen al naar gelang de omstandigheden dat vereisen (zoals bijv. de Arnhemse Instellingen voor de elektriciteitsvoorziening dat doen met hun Elektriciteitsplan) en eveneens dat men een aantal plannen opstelt die, elkaar min of meer aanvullend, resp. overlappend, aan datzelfde doel beantwoorden. Ervan uitgaande dat „men” ook in de toekomst een redelijk zekere en betaalbare energievoorziening zal willen hebben, ligt de vraag voor de hand welke energiedragers in aanmerking komen. De EG heeft daar nu ten dele op geantwoord.

In het verleden was uitsluitend steenkool beschikbaar, aangevuld door olie en gas; later is daar uranium bijgekomen. Thans kan men ook horen spreken over waterstof, zon, wind, aardwarmte, getijden.

Apart van de keuze van de energiedrager moet ook nog een beslissing worden genomen of de voorkeur zal blijven uitgaan naar grote productie-eenheden of dat ook kleinere zullen worden ingezet. Maar dit aspect heeft slechts zijdelings met het hele probleem te maken.

Voor het produceren van grote hoevee-

velheden energie komen voor de komende twintig à dertig jaar slechts steenkool en uranium in aanmerking. Dit althans is de mening van velen die zich met dit vraagstuk op professionele wijze hebben beziggehouden — onder hen Prof. W. Häfele, verbonden aan het International Institute for Applied Systems Analysis te Laxenburg, nabij Wenen. Häfele heeft een aantal jaren een leidende functie vervuld bij het Duitse onderzoek aan snelle natrium gekoelde reactoren. In de komende decennia zullen naar zijn mening de technologieën voor het volledig beheersen van het veilig, economisch en op grote schaal verbranden van steenkool en het versplijten van uranium beschikbaar kunnen zijn — met daarnaast de mogelijkheid van fusie, zonne- en geothermische energieproductie. Van deze drie alternatieven acht Häfele de kansen voor zonne-energie nog het best. ERDA in de Verenigde Staten heeft berekend dat in de jaren na 2000 door zonne-energie een besparing van 2.000.000 vaten olie-equivalent per dag mogelijk moet zijn. Häfele ontkent dat niet, maar stelt daarnaast dat alleen West-Duitsland per dag al het dubbele gebruikt, voor het dekken van de primaire energiebehoefte.

Voor alle alternatieven geldt verder dat zij grote kosten met zich brengen, in verband met overwegingen (en maatregelen) met betrekking tot milieu, management en risico. Momenteel wordt gerekend met een prijs van 1-2\$ per mln. BTU 1), maar tegen het jaar 2000 zal die wellicht zijn opgelopen tot 4-5\$ (op basis van huidige waarde). De laagste kosten zijn volgens Häfele bereikbaar bij gebruik van uranium, al hangt het kosten-niveau in belangrijke mate samen met de vraag of men alleen elektriciteit wil

produceren of bijvoorbeeld ook processtoom, ammoniak of waterstof.

De genoemde cijfers zijn globaal en men dient zich af te vragen onder welke omstandigheden die zullen gelden, op basis van welke veronderstellingen. Bij een geavanceerde technologie als zonne-energie gaat het grootste deel in de investeringen zitten, bij steenkool en splijting primair in de brandstof (resp. splijtstof) en in veel mindere mate in de investering. Dit ligt ook voor de hand, omdat de energie van de zon nu eenmaal vrij beschikbaar is — al zullen zich hierbij nog tal van juridische vragen kunnen voordoen, bijvoorbeeld welk bedrijf het exclusieve recht zal bezitten van het zonlicht gebruik te maken. Toepassing van zonne-energie ziet Häfele vooral voor het verwarmen van huizen. Voor de productie van elektriciteit acht hij zonne-energie minder geschikt, want dan zou een energie-opslag nodig zijn waarvoor de technologie momenteel (en ook in de naaste toekomst) niet beschikbaar is — nog afgezien van de ruimtelijke aspecten.

In zekere zin geldt dit probleem ook voor andere productiesystemen: gegeven een bepaalde bevolkingsdichtheid — welke voorzieningen zijn dan minimaal noodzakelijk, resp. maximaal toelaatbaar zonder dat het levenspatroon (wat is dat eigenlijk?) tot welke grens (is die er, waar ligt die dan?) wordt beïnvloed? Dit alles nog afgezien van het feit dat landen die zich dat kunnen permitteren bij voorkeur alles alléén doen, terwijl samenwerking alleen wordt nagestreefd als de kosten anders prohibitief zouden zijn; voorbeelden voor ons land zijn het samen met West-Duitsland ontwikkelen van de snelle reactor, met Engeland en West-Duitsland werken aan de uraniumverrijking. Beide projecten zouden voor ons land ontoegankelijk zijn zonder internationale participatie, beide hebben succes wat een bijkomend voordeel van samenwerking is — al zijn er ook voorbeelden te noemen waar internationale samenwerking *niet* tot het gewenste resultaat leidde.

De ervaring leert dat een technologische ontwikkeling op bijv. energiege-

1) 1 BTU = 0,25 kcal. ofte wel 1,1.10³ Joule.

bied dertig à vijftig jaar duurt als men een belangrijk marktaandeel wil verwerven. Praten over de energievoorziening anno 2000 is volgens Häfele dan ook alleen mogelijk op basis van thans beschikbare commerciële systemen. Voor ons land is ook in dit opzicht de ligging aan de Noordzee interessant, maar de daar aangetoonde voorraden olie en gas zullen niet langer dan 20 à 30 jaar soelaas bieden. Met andere woorden, Häfele acht de gas- en olievoorraden geen excuus om niet ook aan de ontwikkeling van andere energieproductiesystemen te gaan werken. Zelfs voor de OPEC-landen geldt dit, zij het dat voor hen die periode wat groter is, wellicht 40-50 jaar. Zelfs deze landen moeten zich reeds thans bezinnen op de vraag hoe in de toekomst te investeren — en daar zijn ze dan ook al druk mee bezig. Vandaar ook dat Häfele vindt dat kernenergie en steenkool nu een zo groot mogelijk aandeel in de energieproductie moeten gaan nemen en dat olie en gas efficiënt moeten worden gebruikt, daar waar ze zich goed voor lenen en waar geen alternatieven bestaan, bijv. in de transportsector. Maar men zou deze energiedragers beslist niet overwegend moeten gebruiken voor verwarming, de productie van processtoom of de opwekking van elektriciteit. Er is dus een strategie, een beleid, nodig voor het gelijktijdig inzetten van diverse energiedragers — ook in ons land, waar de natuur ons enkele tientallen jaren méér respijt geeft dan vele andere landen!

Men dient dan rekening te houden met het feit dat het energievraagstuk een drietal perioden omvat, namelijk een initiële periode van 10-15 jaar (inventariseren, het ontwerpen van besparingsmaatregelen, het bepalen en uitvoeren van het beleid), een overgangperiode van 25 jaar en daarna een asymptotische periode met in principe een voldoende voorziening voor een onbeperkte vraag. Prof. Häfele is overigens geen voorstander van een onbeperkt voortgezette groei van het energieverbruik, maar waarschuwt wel voor te hoge verwachtingen van afname. Naar zijn mening is nul-groei uitgesloten. Er zal een jaarlijkse groei van minimaal 2-3% per jaar nodig blijven; óf er zouden geheel nieuwe economische systemen moeten komen. Hij presenteert dit als een persoonlijke mening omdat hij het niet zijn taak acht uitspraken te doen die op het vakgebied van anderen liggen. Wel realiseert hij zich dat de samenleving nu pas enig inzicht begint te krijgen in de betekenis, de effecten van de noodzaak van (beperkte) afname van de groei. Bij handhaving van de huidige economische systemen vindt hij dat een jaarlijkse groei van minder dan 2-3% tot onacceptabele maatschappelijke spanningen zou leiden, met name zou een dergelijke situatie voor de ontwikkelingslanden onmogelijk zijn. Deze landen namelijk doen in dit complex volledig mee, de

ene helft van de wereld levert immers olie aan de andere helft. Het debat over olie demonstreert dat we niet morgen of overmorgen, maar reeds vandaag een interactie kunnen constateren tussen ontwikkelde en ontwikkelingslanden. Wie bijvoorbeeld heeft het recht de olie te kopen: de landen die het geld bezitten, of de landen die arm zijn omdat zij het meest de olie nodig hebben? Dit dilemma, zo verwacht Häfele, zal in de toekomst alleen maar meer gewicht krijgen, niet minder: het energieprobleem is een wereldprobleem.

Als dat nu zo is, dienen we ons de vraag te stellen wat voor technologie we dienen te ontwikkelen; in welke mate moet die dan verenigbaar zijn met opvattingen over milieu-eisen en energiebehoefte in de ontwikkelingslanden? Als het energieprobleem dan ook op wereldschaal wordt benaderd, als we dus werken aan één wereld in plaats van aan twee, dan zullen we een zekere technologische overgangperiode moeten

doormaken, wat op zijn beurt weer een zekere mate van innovatie vereist. En die mate van het invoeren van innovatie in de energievoorziening loopt terug tot een minimum eventueel zelfs tot nul als de groei in de ontwikkelde landen tot nul zou worden teruggebracht.

De conclusie is derhalve dat de ontwikkeling van de technologie in geen geval tot nul mag dalen — de vraag is of dit ook voor het verbruik zou moeten gelden. Een feit is dat dusver economische en technologische groei hand in hand gaan, maar er is volgens Häfele geen argument te noemen waarom dat altijd zo zou moeten blijven. Wél zijn de economische problemen veel groter dan de technologische. Het zoeken naar een juist combinatie is één van de doelstellingen van zijn instituut, een systeemgewijze benadering waarbij sociale, technologische en milieu-technische aspecten vanuit één gezichtshoek worden benaderd.

S. H. Ellens

Economie in overleg, opstellen aangeboden aan Prof. Dr. C. Goedhart. H. E. Stenfert Kroese BV, Leiden, 1974, 438 blz., f. 68.

Vrij regelmatig verschijnen de laatste jaren bundels met opstellen die tot stand zijn gekomen ter gelegenheid van een zilveren hoogleraarschap dan wel het bereiken van een leeftijd waarop men in ons land geacht wordt zijn betaalde werkzaamheden neer te leggen. Veelal gaat het hier om bundels aangeboden aan hoogleraren die niet lang na het beëindigen van de tweede wereldoorlog zijn benoemd, en die als de eerste generatie van de naoorlogse economen kunnen worden beschouwd. Ook deze „Goedhart-bundel” is in 1974 verschenen ter gelegenheid van het vijftienvigjarig hoogleraarschap van Prof. Dr. C. Goedhart aan de Universiteit van Amsterdam.

De titel van de bundel geeft niet zo zeer aan waarmee Goedhart zich in deze periode (1949-1974) vooral als wetenschappelijk econoom heeft beziggehouden, maar karakteriseert veel meer de wijze waarop hij zich met economisch-theoretische en vooral economisch-politieke vraagstukken heeft geoccupeerd. Kernachtig drukt de „redactieraad” bestaande uit V. Halberstadt, G. A. Kessler en J. J. Klant, deze houding van Goedhart uit door in het voorwoord te schrijven: „... Goedhart bedrijft economie in overleg. Deze bundel huldigt hem daarvoor”. In een tijd waarin niet het overleg, maar juist het conflict en

de botsing der meningen sterk gepropageerd worden — vooral op sociaal-economisch en politiek terrein — is zo'n naamgeving aan een wetenschappelijke bundel het overdenken zeer zeker waard.

De inhoud van de bundel is onderverdeeld in vier min of meer homogene blokken. Het eerste bevat artikelen over de economie van de collectieve sector; daaraan hebben Hennipman, Pen, Van Muiswinkel, Drees, Stevers en Treumann meegewerkt. Het tweede deel bevat drie opstellen over de financiële verhouding en gewestvorming; hiervoor tekenen Van Leeuwen, Belinfante en Van der Dussen. Monetaire vraagstukken komen in het derde blok aan de orde. Bijdragen van Bosman, Klant, Morreau, Kessler, Szász, en Jongman zijn hierin opgenomen. Ten slotte staan in het laatste blok onder „Capita Selecta” de opstellen van J. Goedhart, F. de Roos, P. de Wolff, A. van Slijpe, P. van Philips, en E. Zahn. Het is ondoenlijk alle opstellen in deze bespreking op te nemen, en voorts dient met een korte aanduiding van de problematiek te worden volstaan voor zover een bijdrage nader wordt bekeken.

Het openingsartikel in de bundel is afkomstig van P. Hennipman. Hij geeft in een 44 bladzijden tellende beschouwing een bondig overzicht van de „her-

ontdekking" van de betekenis van de Zweedse economist Wicksell. De aanvankelijke onderschatting van de bijdragen van deze economist, vooral voor het diepergaande theoretische inzicht op het gebied van de overheidsfinanciën, komt uit de analyse van Hennipman duidelijk te voorschijn. Ook laat hij het belang zien van Wicksells ideeën voor de verschuiving van de wetenschappelijke belangstelling in de leer der openbare financiën van de belastingen naar de uitgaven. Daarbij speelt — via de invalshoek van de welvaartstheorie — de verhouding van Wicksells theorie tot die van Pareto een belangrijke en interessante rol.

Vervolgens gaat J. Pen in zijn bijdrage na in hoeverre de theorie van de onzichtbare hand kan worden toegepast op de activiteiten van de overheid. Hij gaat daarbij vooral na welke consequenties te verwachten zijn van een toepassing zoals die door Roland McKean wordt ontwikkeld. Voor Pen blijft er niet veel staande van deze theorie. Met name de aanwezigheid van meer of minder fanatieke pressiegroepen „die soms iets anders trachten te maximaliseren dan het verschil tussen sociale baten en sociale lasten" weegt nogal zwaar bij de afwijzing. Ook wordt te gemakkelijk het ontbreken van een doelstellingsfunctie in het overheidsbeleid omzeild, en worden de convergerende krachten van de leer van de onzichtbare hand soms gevaarlijk overschat. Pen vertrouwt dan ook meer op een stelsel waarin de overheidsbeslissingen worden genomen op grond van openbaar gemaakte doelstellingen die vervolgens bij hun realisatie worden gecontroleerd door onafhankelijke deskundigen mede aan de hand van kosten-batenanalyses. Duidelijkheid zal daarvoor eveneens nodig zijn (dat Pen bij de aanvang van zijn artikel naar begrijpelijkheid heeft gestreefd kan ik nauwelijks aannemen: de eerste zin telt — als ik geen telfout heb gemaakt — niet minder dan 23 regels druk).

L. F. van Muiswinkel komt op grond van een Harrod-Domar-groei-model tot de bevinding, dat het niet geoorloofd is om voetstoots aan te nemen dat de trendmatige groei van het nationale inkomen constant blijft, ongeacht de wijze waarop de berekende ruimte door de overheid wordt benut. Hij gaat na aan welke specifieke voorwaarden dan moet zijn voldaan.

De budgettaire positie van overheidsbedrijven wordt door W. Drees onder de loep genomen. Hij tracht aan te geven dat de rechtsvorm van een overheidsbedrijf — met het oog op allocatie en conjunctuurpolitiek — geen invloed dient te hebben op het beleid inzake tarieven of investeringen, tenzij de rechtsvorm gekozen is om dit juist te bereiken. Verder pleit hij voor een meer integrale beleidsvorming bij overheidsbedrijven.

In de bijdrage van Th. Stevers wordt de werkingssfeer van de Rekenkamer nader beschouwd, waarbij hij zich vooral bezighoudt met de vraag in hoeverre het parlement zijn controlerende taak kan vervullen als de betreffende lichamen buiten de controle van de Rekenkamer blijven. Vooral nu de ontwikkeling naar een steeds grotere „diffuse" overheidsinvloed gaat, is het volgens Stevers niet langer verantwoord de Rekenkamer in haar controlerende functie te beperken op grond van het formeel privaatrechtelijke eigendoms-criterium. Vanuit het budgetrecht van het parlement redenerend, komt hij tot de bevinding, dat het budgettaire criterium juist is. Als slot van het eerste deel, waartoe de bespreking hier beperkt blijft, gaat T. P. Treumann in op de ruimtelijke effecten van de overheidsinkomsten en -uitgaven. Met behulp van een modelmatige analyse tracht hij de regionale problematiek van de overheidsfinanciën meer tot zijn recht te laten komen. Duidelijk wordt uit Treumanns opstel, dat deze vraagstukken nog een lange ontwikkeling tegemoet kunnen zien. De eerste serieuze stappen op dit gebied zijn echter gezet. En dat niet zonder maatschappelijk belang.

De beperkte evaluatiemogelijkheden van de recensent en de selectieve keuze van de besproken bijdragen doen de niet genoemde opstellen hopelijk niet tekort. In elk geval zal deze Goedhartbundel voor een uitgebreide groep economen waardevol materiaal bevatten.

N. H. Douben

R. S. Masera: The term structure of interest rates; an expectations model tested on postwar Italian data. Clarendon Press, Oxford, 1972, 211 blz., £ 4.50.

In dit boek wordt getracht rendementsverschillen tussen schuldtitels van verschillende looptijd theoretisch te verklaren, waarna de ontwikkelde theorie getoetst wordt. De theorie die getoetst wordt is dat de rente op langlopende schuldtitels zal uitgaan boven het gemiddelde van de rentes die gedurende de looptijd van de lange titels worden verwacht op de kortlopende schuldtitels, en wel met een percentage dat het verschil representeert in inkomens- en koersrisico dat bestaat tussen korte en lange schuldtitels. De toetsing van deze theorie vindt plaats met behulp van Italiaanse gegevens.

C. Boersma en J. C. Maters: Kluwers belastinggids 1976. Kluwer BV, Deventer, 1976, 204 blz., f. 9,50.

Handzame belastinggids voor de aangifte van de inkomstenbelasting 1975

en de vermogensbelasting 1976. De gids is voorzien van een model-aangiftebiljet, van diverse hulpstaten en van een uitgebreid zakenregister.

Quarterly bulletin of steel statistics for Europe. No. 4, 1974, United Nations, New York, 1975, 61 blz., \$ 3.

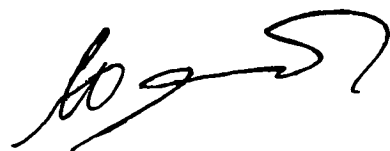
Michiel Kok: De economische structuur van de Nederlandse Antillen. St. Augustinus Boekhandel, Curaçao, 1974, 114 blz., Nafl. 7,75.

Economisch studieboek voor middelbare scholen op de Nederlandse Antillen. Behandeld worden: olie-industrie; toerisme; bankwezen en verzekeringsbedrijven; landbouw, veeteelt, visserij en mijnbouw; overige industrie en andere bedrijven; sociale infrastructuur; vestigingsfaciliteiten; overheidsbeleid en openbare financiën; meerjarenplan en ontwikkelingshulp; buitenlandse handel en economische integratie. Dit prettig leesbare boekje is voorzien van vele statistieken en foto's.

(Slot van blz. 55; onderzoek werkloosheid)

in die richting. „Meer voor de hand lijkt de hypothese te liggen, dat hun inferioriteit de beslissende factor is, die mogelijk hun arbeidsbereidheid nadelig beïnvloedt bij herhaalde mislukte pogingen om werk te vinden". Het gaat vaak om vooroordelen. Vooroordelen, die op den duur het eigen gelijk bewijzen. Mensen ouder dan 48 jaar zijn niet om te scholen, is zo'n vooroordeel. Herhaal het duizend maal en probeer het niet meer. In een korte tijd gaan de betrokkenen het zelf geloven. En praat het ze dan nog maar eens uit het hoofd.

Inmiddels is de Stuurgroep tot de conclusie gekomen dat zij op grond van de voortgang, die t.a.v. de doelstelling was geboekt, haar werkzaamheden als beëindigd kan beschouwen. In plaats van de Stuurgroep, die zich bezighoudt met het onderzoek én het zoeken van instrumenten voor maatregelen, komt er dan nu de Commissie van Overleg die zich met name met uitvoerende taken zal bezighouden. Het wordt een „ontmoetingspunt (platform) voor diverse disciplines, die alle via een verschillende ingang met dezelfde problematiek worden geconfronteerd". Leiden staat niet op zich zelf. Ook andere grote steden hebben dezelfde problemen. Wellicht kan wat in Leiden is opgezet, ook anderen op ideeën brengen.

Arbeidsbestel

Op 22, 23 en 24 april 1976 organiseert het Sociologisch Instituut van de Katholieke Hogeschool te Tilburg de Bedrijfs-sociologische Studiedagen met als thema: „Het vermoeide arbeidsbestel”. De volgende aspecten zullen worden belicht: 1. de structurele veranderingen op de arbeidsmarkt; 2. de functies en

dysfuncties van de sociale voorzieningen; 3. de werkloosheid en de mobiliteit op de arbeidsmarkt; wat verandert er in de opvattingen over arbeid?

Plaats: Holiday Inn, Leiden. Inschrijfformulieren zijn verkrijgbaar bij het secretariaat van de Bedrijfs-sociologische Studiedagen, Hogeschoollaan 225 (B710), Tilburg, tel.: (013) 66 24 50.

Nieuwe levensstijl

Op donderdag 29 januari 1976, 19.30 uur, organiseert PANTA REI, de Kring

van Afgestudeerden van de Erasmus Universiteit Rotterdam, een bijeenkomst over: „Nieuwe levensstijl; wenselijkheid en economische gevolgen”. Onder „Nieuwe levensstijl” wordt verstaan een poging te komen tot herbezinning op onze manier van leven, produceren en consumeren, mede in het licht van problemen rond „grenzen aan de groei”, energie- en grondstoffenschaarste en solidariteit met de Derde Wereld. Inleidingen worden verzorgd door: Dr. J. B. Opschoor en Drs. W. Siddré.

Plaats: Erasmus Universiteit Rotterdam, zaal D-5, Burgemeester Oudlaan 50, Rotterdam.

De Rijksoverheid vraagt voor de rijksbelastingdienst

juristen en economen (mnl./vri.)

Bij voorkeur niet ouder dan 30 jaar.

Zij worden na het volgen van een interne opleiding en een stage geplaatst bij één van de op het terrein van de directe belastingen werkzame beleidseenheden van het ministerie van financiën of bij de landelijk gespreide dienst der directe belastingen.

Fiscaal-juristen en fiscaal-economen kunnen direct als adjunct-inspecteur van 's Rijks belastingen worden aangesteld; voor juristen en economen van andere studierichtingen geldt dat zij eerst een post-doctorale opleiding met een duur van ongeveer 2 jaar dienen te volgen.

De eerstvolgende opleiding vangt omstreeks 1 september 1976 aan; degenen die voor deze datum hun juridische of economische studie denken af te ronden kunnen zich thans ook reeds aanmelden.

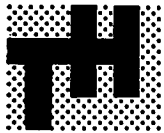
Tijdens de opleiding wordt een salaris van f 2530,- per maand toegekend. Na het met goed gevolg voltooien van de opleiding volgt benoeming tot adjunct-inspecteur op een aanvangssalaris van f 2648,- per maand.

Gewoonlijk drie jaar na deze benoeming volgt bevordering tot inspecteur van 's Rijks belastingen. Aan deze functie is een maximum salaris van f 4992,- per maand verbonden. Het normale carrièreverloop leidt vervolgens tot een functie met als maximum salaris f 5983,- per maand. Verdere promotie is mogelijk.

Voor belangstellenden is een brochure verkrijgbaar met informatie over de dienst der directe belastingen, de functie van inspecteur bij die dienst en de opleiding daarvoor.

Deze brochure kan schriftelijk of telefonisch worden aangevraagd bij het Rijksinstituut Belastingen, Breestraat 18 te Leiden (telefoon 071 - 12 56 41). In de brochure is een aanmeldingsformulier opgenomen; het wordt op prijs gesteld als daarvan bij sollicitatie gebruik wordt gemaakt. In verband met het in te stellen selectie-onderzoek dient de aanvraag voor de brochure uiterlijk 10 februari 1976 te zijn ontvangen.

Alle in deze advertentie genoemde salarisbedragen zijn gebaseerd op de ultimo 1975 geldende salaris-regelingen en zijn exclusief 7,8% vakantie-uitkering.

Technische Hogeschool Delft

Bij de vakgroep Verkeerskunde en Verkeersbouwkunde van de afdeling der Civiele techniek bestaat een vacature voor een

wetenschappelijk medewerker

De toekomstige medewerker zal worden belast met werkzaamheden met betrekking tot het onderwijs en begeleiding van studenten op het gebied van de verkeers- en vervoerseconomie, de regionale economie en kosten-baten-analyse van de civiele projecten.

Vereist: Doctoraal economie of ingenieursdiploma Civiele Techniek.

Enige ervaring in de toepassing van economie op het gebied van civiele werken wordt op prijs gesteld. Aanstelling en bezoldiging volgens Rijksregeling zal geschieden in het rangenstelsel der wetenschappelijke medewerkers.

Directe opnemng in welvaartsvast pensioenfonds.

Schriftelijke sollicitaties te richten aan het Hoofd van de Centrale Personeelsdienst, Julianalaan 134, Delft, onder vermelding van nr. CT 7527 in de rechterbovenhoek van de brief.

Bestelkaart Inbindbanden E.S.B. 1975

ondergetekende:
naam:
adres:
plaats:

wenst te ontvangen van Boekbinderij
Verschoor & Zn. B.V.
Laan van Haagvliet 30
Voorburg
telefoon (070) 86 45 91

... ex. inbindband *ESB* 1975
... ex. inbindband *ESB* voorgaande jaren
prijs per band f 8,15 (excl. verzendkosten en b.t.w.)
zend hierbij ter inbinding ... jaargang(en) *ESB*
inbindprijs per jaargang f. 26,50 (incl. band - excl. verzendkosten en b.t.w.)

De betaling zal geschieden per giro/bank binnen 14 dagen na ontvangst van de bestelling.

Economische Zaken:

Rotterdam vraagt voor deze sekretarie-afdeling, die aangelegenheden behandelt met betrekking tot de Haven, de Gemeentebedrijven en de Economische Ontwikkeling ten behoeve van het Bureau Economische Ontwikkeling en Werving een

beleidsfunktionaris

Het Bureau Economische Ontwikkeling en Werving is in het bijzonder belast met zaken betreffende de economische ontwikkeling, zoals de vestiging en werving van bedrijven, begeleiding van de totstandkoming van een Wereldhandelscentrum en bevordering van een aantal andere economische activiteiten.

Voor het vervullen van deze interessante functie wordt gezocht naar iemand met een opleiding op academisch nivo en enkele jaren ervaring bij overheid of bedrijfsleven. Gevoel voor of kennis van verhoudingen in deze sectoren moet zeker aanwezig zijn, evenals het vermogen om wetenschappelijke studies te beoordelen op hun relevantie voor het beleid.

Het salaris is afhankelijk van leeftijd, opleiding en ervaring en loopt tot f 4.307,- per maand. Bovendien zijn er voldoende promotiemogelijkheden aanwezig. Tot de selectieprocedure behoort een psychologisch onderzoek.

Vakaturenummer 13/0936

Stuur een brief met daarin alle inlichtingen onder vermelding van het vakaturenummer binnen 10 dagen aan: hoofd Bureau Personeelvoorziening, antwoordnummer 363 (dus geen postzegel), Westblaak 220, Rotterdam.

**Gemeente
Rotterdam**